

MÜTAREKE DÖNEMİNDE “MİLLİYET” VE “ANÂSİR” KAVRAMI ÜZERİNE TARTIŞMALAR

THE DISCUSSIONS ABOUT “NATIONALITY” AND “ANÂSİR” IN THE ARMISTACE PERIOD AND SOME EXAMPLES IN THE PRESS

Kenan ÖZKAN*

Öz

Osmanlı Devleti, 19. Yüzyılın başından itibaren Fransız İhtilali'nin doğurduğu ulusçuluk akımının etkisinde kalmış bunun sonucunda bağımsız devletlerin kuruluşuna sahne olmuştur. “Ulus Çağının” ruhuna uymayan imparatorluk yapısı bir taraftan büyük sarsıntı geçirirken diğer taraftan da bu sarsıntıyla başa çıkabilecek çözüm yollarını aramış ve bu kapsamda da “millet”, “milliyet”, “milliyetçilik” ve “anâsır” gibi kavramlar etrafında dönen tartışmalar başlamıştır. Bu tartışmalar I. Dünya Savaşı sonrasında Mondros Mütarekesi günlerinde yoğunluk kazandığı görülmektedir. Savaş sonrasında imparatorluklar dağılmış ve Wilson Prensipleri doğrultusunda ulusların kendi kaderini kendi tayin hakkı anlamına gelen self-determinasyon ilkesi ön plana çıkmıştır. Bu ilke, zaten 19. yüzyıl boyunca kan kaybeden ve 20. yüzyılın başında Balkan Savaşları ile bu kaybı hat safhaya ulaşmış olan Osmanlı Devleti'nin Anadolu ve Arap toprakları üzerinde yaşayan Türk olmayan unsurlarına imparatorluktan ayrılmak için büyük bir fırsat vermiştir. Ayrıca prensiplerin 12. Maddesi Osmanlı hâkimiyeti altında kalan unsurlara kendi kaderlerini tayin hakkını da tanımıştır.¹

Bu çalışmanın amacı Wilson Prensiplerinin hâkim olduğu I. Dünya Savaşı sonrası sistemde Osmanlı İmparatorluğu çökerken onun yerine “ulus-devlet” modeli üzerine yükselecek olan yeni devletin inşası sürecinde, azınlık unsurların durumu hakkında mütareke döneminin tartışma ortamını yansıtmaktır. Bu noktada Mütareke döneminin genel özelliklerine kısaca değinmenin çalışmamız açısından faydalı olacağı düşüncesindeyiz.

Anahtar Kelimeler: Millet, Milliyet, İttihâd-ı Anâsır, Osmanlıcılık, Türkçülük.

Abstract

Since the beginning of the 19th century The Ottoman Empire was influenced nationalism movement that was engendered by the French Revolution, and civil insurrections having nationalist character appeared and as a result of this independent states was established in the Empire. While the imperial structure being not suitable to “The age of Nation” had been having big troubles, On the other hand it tried to solve these troubles, and in this period discussions that was about some concepts such as “nation”, “nationality”, “nationalism” and “anâsır” had been began. These discussions violence increased at Mondros Armistace days meanwhile world map was being shaped depending on the principal of “nationality” again after World War I. First of all after war, imperials was ruined and the principle “self-determination” came to the forefront up to Wilson Principles. This principle gave a big opportunity to “Nations” who were not Turkish and lived on the Anatolia and Arabic territory of the Ottoman Empire, to leave from the Empire during 19th century moreover in the beginning of 20th century with The Balkan Wars this missing had raised to the top point. Besides 12th point gave the right to prefer their fades themselves to “Nations” that was be under the management of the Ottoman Empire.

The aim of this article conveyed the discussion situations about the rights of the minority “Nations” on the new state model “Nation-state” that would be established instead of The Ottoman Empire, while the Ottoman Empire was being collapsed in the period of the dominance of the Wilson Principles after World War I.

Keywords: Nation, Nationality, Unity of Anâsır, Ottomanism, Turkism

* Kenan ÖZKAN, Altınbaş Üniversitesi Meslek Yüksekokulu, Tarih Öğretmeni, kenan.ozkan@altinbas.edu.tr ; kenano@anadolu.edu.tr (orcid.org/0000-0001-8939-4365)

¹ Wilson Prensipleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Kenan Özkan, *Türkiye – ABD İlişkileri, 1918-1923*, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 2016, s. 18 vd.

A.Giriş

Çalışmamıza geçmeden önce Mütareke Döneminin genel özelliklerine bakmanın, tartışmaların nasıl bir atmosferde yapıldığını ve hangi zemine oturtulmaya çalışıldığını anlamamız açısından faydalı olacağını düşünüyor ve bu dönemin özelliklerine kısaca değinmek istiyoruz.

Wilson Prensipleri içerisinde yer alan “milliyet” ve “self-determinasyon” kavramları mütareke dönemi boyunca gerek Türk-Müslüman ve gerekse gayrimüslim unsurların “milli programları” haline getirdikleri önemli ilkelere² Bu noktada ülke içinde milli amaçlarına ulaşmak isteyen etnik ya da çeşitli siyasi grupların meydana getirdiği çok sayıda parti veya cemiyetleri görmekteyiz. Özellikle Anadolu’da yaşayan azınlıklar milli amaçlarına ulaşabilmek için hızlı bir cemiyetleşme faaliyeti içerisine girmişlerdir.³

Mütareke döneminin ön plana çıkan bir diğer özelliği, bilhassa basında sıkça tartışılan manda ve himaye düşüncesidir. Bu konuda bir taraftan cemiyetleşme faaliyetleri devam ederken⁴ diğer taraftan da basın da büyük bir hareketliliğin olduğunu görürüz. Amerikan mandası taraftarları ağırlıklı olarak Vakit gazetesinde yazılar kaleme alırken; Peyam-ı Sabah ve Alemdar gibi gazeteler de İngiliz mandasını savunmuşlardır.

Mütareke döneminin konumuz açısından asıl önemli olan özelliklerinden biri, basında ve mecliste (21 Aralık 1918’de kapanmasına kadar geçen süre zarfında) yapılan tartışmalarda da ön plana çıkan İttihat ve Terakki karşıtlığıdır. Bu karşıtlığın nedeni İttihat ve Terakki’nin unsurlara karşı izlediği siyasettir.⁵ Ermenilerin ve Rumların maruz kaldığı politikarlardan Türklerin de zarar gördüğü, yaşananlardan Türk ve Müslümanların sorumlu olmadığı ve tüm bir ulusun cezalandırılmasının büyük bir haksızlık olacağı düşüncesi basında ve mecliste ön plana çıkmıştır.⁶ Bu noktada İttihat ve Terakki adeta “günah keçisi” ilan edilmiş olup biten her şeyin sorumlusu olarak gösterilmiştir. Bir taraftan İttihat ve Terakki günah keçisi ilan edilirken diğer taraftan da İttihatçıların Balkan Savaşları sonrasında takip etmeye başladıkları Türkçülük siyaseti İttihatçılık siyaseti olarak değerlendirilmiş ve bu

2 Ulusçuluk akımının imparatorluğu parçalama süreci hakkında genel bir değerlendirme için bkz. Matthew Smith Anderson, *Doğu Sorunu 1774-1923, Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir Deneme*, Çev. İdil Eser, 1. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001.

3 Tunaya, bu durumu “partiler ve siyasi teşekküller bolluğu” olarak değerlendirir. Bkz. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasi Partiler 1859-1952*, 2. Baskı, Arba Yayınları, İstanbul, 1995, s. 404.

4 Özellikle ön plana çıkan Amerikan ve İngiliz mandası taraftarlığıdır. Amerikan mandasını isteyenler Wilson Prensipleri Cemiyeti etrafında toplanırken, İngiliz mandası taraftarları İngiliz Muhipleri Cemiyeti’ni teşkil edeceklerdir. Bkz. Fethi Tevettoğlu, *Millî Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1998. Wilson Prensipleri Cemiyeti ve faaliyetleri hakkında ayrıca bkz. Özkan, *a.g.e.*, s. 195 vd.

5 Bu çabalar hakkında genel bir bilgi oluşturması için bkz. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Gelişmeler (1873-1938)*, 1. Kitap, *Kanun-i Esasî ve Meşrutiyet Dönemi (1876-1918)*, 1. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2001, Hilmi Ziya Ülken, *Millîyet ve Tarih Şuuru, Seçme Eserler – II*, Gözden Geçirilmiş 1. Baskı, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2008, Roderic Davison, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Reform 1856-1876*, 2. Baskı, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2005, Bernard Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, 8. Baskı, TTK. Yayınları, Ankara, 2000, Niyazi Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, 6. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2004, David Kushner, *Türk Milliyetçiliği’nin Doğuşu 1876-1908*, 2. Baskı, Kesit Yayınları, İstanbul, 2009, Uriel Heyd, *Türk Ulusçuluğunun Temelleri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1979, Masami Arai, *Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği*, 4. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, *II. Meşrutiyeti Yeniden Düşünmek*, Der. Ferdan Ergut, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2009.

6 Nesim Şeker, “Türklük ve Osmanlılık Arasında: Birinci Dünya Savaşı Sonrası Türkiye’de “Milliyet” Arayışları ya da “Anâsır Meselesi”, *İmparatorluktan Cumhuriyete Türkiye’de Etnik Çatışma*, Der. Erik Jan Zürcher, 6. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s. 159. Mütareke döneminde İttihat ve Terakki’ye ve İttihatçılara saldırmak oldukça pirim yapmaktadır. Bu noktada eski defterler açılmış, İttihat Terakki muhalifleri saldırlarını şiddetlendirmiştir. Bu saldırılar için güzel bir örnek Ahmet Refik’in Ermeni tehcirini anlattığı çalışmasıdır. Bkz. Ahmet Refik, *İki Komite, İki Kıtıl, İstanbul, Matbaa-yı Orhaniye, 1919.*

bağlamda Türk milliyetçiliği “ittihâd-ı anâsır” düşüncesi karşısında mahkûm edilmeye çalışılmıştır.

Mütareke dönemin özelliklerinden bir diğeri de yine basında gözlemlenen ve “ittihâd-ı anâsır” meselesiyle doğrudan ilgili olan devletin yeniden yapılanması sürecinde azınlık unsurların yerinin ne olacağı tartışmasıydı. Bu açıdan bakıldığında Türk milliyetçiliği, Ermeni sorunu, Rumların durumu ve Kürt meselesi basında öne çıkan başlıklardır.

B. Ortak Menfaatler ve Laiklik Üzerine Temellendirilmiş Vatandaşlık

Basındaki tartışmalara baktığımızda “anâsır” meselesi söz konusu olunca meselenin genelde iki ana başlık altında toplandığını görürüz. Birincisi imparatorluk toprakları içinde kalan Türk-Müslüman birlikteliğini öne çıkaran Türk birliği düşüncesi, ikincisi ise aynı topraklar üzerinde Müslüman ve Hıristiyan farklı etnik grupların ve mezheplerin birlikteliğini modern ve seküler bir vatandaşlık bağıyla sağlamayı amaçlayan “Yeni Osmanlılık” düşüncesidir.⁷ Bunun yanı sıra “azınlık” ve “milliyet” meselelerinin tartışıldığı mütareke ortamında tartışmanın takip ettiği ana çizgi, bir tarafta Rum ve Ermeni unsurların birlikteliği ile tezahür eden gayrimüslim ittifakı, diğer tarafta Rum-Ermeni unsurlarının ittifakına karşı Türk ve Kürt dayanışması şeklinde tezahür eden Müslüman unsurların birlikteliği olmuştur.

Ahmed Emin (Yalman), başyazarı olduğu Vakıf gazetesindeki makalelerinde özellikle “ortak menfaat” üzerine kurulu bir vatandaşlık kavramından sıklıkla söz etmektedir. “Yeni Vatandaşlık” isimli yazısında savaşın daha da kötüleştirdiği Osmanlı ekonomisini ayağa kaldırmak için 1918 Nisan ayı başında ilan edilen “Dahili İstikraz” yani iç borçlanmanın sadece ekonomik anlamda olumlu gelişmelere gebe olmadığını, istikraz konusunda Türkçe, Ermenice, Rumca gazetelerde yer alan yazıların yeni bir vatandaşlık hissini uyandırdığına temas etmiştir.⁸

“...Asrımıza mahsus olan yeni vatandaşlığın temeli menfaat-i umûmiyedir. Aynı memlekette yaşayan insanlar arasında müşterek menfaatler vardır... Hayattaki bu iştirak bizim için müsavi haklarla beraber müsavi vazifeler hazırlıyor... Vergisini eksik vererek hükümetini zarara sokan bir adam kendi parasını çirkin bir şekilde çalmış demektir... Demek ki, hangi nokta-yı nazardan baksak hepimizin en birinci şahsi menfaatimiz, menfaat-i umûminin muhafazasıdır... Bu sahada müşterek menfaatleri olan adamlar sıfatıyla vatandaşlar arasında din, lisan, ırk ve menşe’ farkları hiç mevzu bahis olamaz. Umûmî işlerin görülmesini aynı menba’lardan bekleyen adamlar müşterek bir vücudun hücreleri vaziyetindedirler. Hatta bir memlekette yaşayan ecnebler bile menfaat-i umûmiye birlikte, biraz olsun uzaktan iştirak ederler...”

Ahmed Emin’e göre her birey, can ve malının emniyeti, refahı ve mutluluğunun sürekli olması için memleketin devamlılığına çalışmalı, bunun için de vazifelerini yerine getirmelidir. Ancak bu sayede “müşterek bir kitlenin efradı sıfatıyla müşterek hareket eden adamlar arasında her türlü münafetler, husûmetler, sui tefehhümler unutulur. Din, hars, lisan farkları herkes için hususî bir mahiyeti haiz bir mesele haline gelir.”

Ahmed Emin, “ittihâd-ı anâsır” kavramını ortak menfaatler temeline oturtmaya çalıştığı vatandaşlık duygusu ile gerçekleştirmeye çalışır. Bununla birlikte memlekette

⁷ Şeker, a.g.m, s. 159.

⁸ Ahmed Emin, “Yeni Vatandaşlık”, *Vakıf*, 19 Nisan 1334, No: 180, s. 1. Ahmed Emin, “Dahili İstikraz”, *Vakıf*, 2 Nisan 1334, No: 163, s. 1.

ortak menfaatler üzerine kurulmuş bir vatandaşlık hissini maalesef oluşmadığını, ahalinin ortak meselelere ortak bir nazarla bakmaya alışmadığını ve bunun bir “terbiye” meselesi olduğunu vurgular. Bu, geçmişe ait bazı şartların doğurduğu ve bugüne aktardığı bir durumdur. Bu noktada hangi anâsıra mensup olursa olsunlar memleketin “müdrük ve münevver sınıflarına düşen vazife, vatandaşlık terbiyesinin teminini üzerlerine almak ve müştereken çalışmaktır.” Ahmed Emin bu tavsiyeyi verirken önemli bir noktanın da altını çizer. Unsurlar arasında birlikteliği sağlamanın eski düşmanlıkları bir kenara bırakmakla mümkün olabileceğini söyleyerek özellikle tehcir olayının hesabının sorulması işinin ertelenmesi gerektiğine “Sulhe Doğru” isimli yazısında dikkat çeker.⁹

“... Sulh masası başına gelinecek zaman pek uzak olamaz. O vakte kadar biz kendimize çeki düzen vermek memleketi hariçte itimat uyandıracak bir kılığa koymak ve bilhassa kendi aramızda itimat ve ahenk tesis etmek mecburiyetindeyiz. Sulh bizi gafil avlamamalıdır... Sulh masası başına oturan hükümet arkasında itimat-kâr ve müttehit bir millet bulsun... Bu esnada istikbalin temellerini tahkim ile uğraşmalıyız. Yapılacak şey eski defterleri karıştırmak uzun uzadıya hesap görmek değildir. Buna hiç vaktimiz yoktur. Bütün eski defterleri kapalı olarak emanet şeklinde tarihe tevdi etmeli ve şimdilik bugünkü ve yarınki işler ve meselelerle uğraşmalıyız. Harpten sonra defterlerimizi açar eski yapılan şeyleri tamir etmek ve unutturmak için o vakte kadar sarf edilecek gayretleri de hesaba katmak suretiyle hükümlerimizi veririz...” Görüldüğü gibi Ahmed Emin, unsurlar arası uyumun sadece iç siyasette değil, ülkenin geleceği hakkında karar verileceği bir sırada dış siyasette de son derece önemli bir işleve sahip olduğunun altını çizmektedir.

Ahmed Emin’e göre “ittihâd-ı anâsır” fikrinin gerçek anlamıyla oluşması için yapılması gereken şey “müştereken çalışarak asra layık vatandaşlık rabitaları tesis etmektir.”¹⁰ Memleketin iktisadî kalkınması için gayri Müslim vatandaşların genel menfaati düşünerek hareket etmek gerektiğinden bahsetmiş ve bu durum Rumca yayımlanan “Patris” gazetesi tarafından eleştirilmiştir. Patris gazetesi, Ahmed Emin ve Vakıf gazetesini “ifratçılıkla” suçlanmıştır. Ancak “vatandaşlık vazifelerini tanıyan ve memleketin menfaatlerini düşünen Rumlar ve diğer gayrimüslim vatandaşlar bulunduğu kaniiz. Fakat umûmiyetle gayri Müslim Osmanlıların vatandaşlık terbiyesi görmediklerini, vatandaşlık rabitalarını kuvvetle hissetmediklerini ve memleketin işlerini kendilerine hayr-hahane bir surette mâl etmediklerini inkâr etmek” Ahmed Emin için “eski zararlı usul ile iş görmek” olarak değerlendirdiği unsurlar arasında birlikteliğin olduğuna dair kandırmaca siyasete inanmaktır. Ona göre bu usul artık bir kenara bırakılmalı “hiçbir tecavüz maksadı aranmaksızın hastalık olduğu gibi görülmeli ve tedavi çareleri müşterek bir hüsn-ü niyetle aranmalıdır.”

Ahmed Emin, “Vatandaşlık Rabitaları” başlıklı makalesini “Vatandaşlık Gayesi” isimli makalesi ile tamamlar. Bu yazıda çeşitli unsurlarda ortak menfaatler temeline dayandırılmış bir “vatandaşlık” bilinci uyandırmak için ortak ve özel alanların birbirinden ayrılması gerekliliğine işaret etmiştir. Ahmet Emin burada laik ve sosyal devlet özelliklerine vurgu yapar. Ona göre memlekette vatandaşlık fikrinin tesis edilmesi için ilk yapılacak şey müşterek ve gayri müşterek faaliyet alanlarının birbirinden iyice ayrılmasıdır. Bu açıdan bakıldığında din, hars (kültür kavramı yerine bu kavramı kullanmaktadır), lisan gibi değerlerin her unsur için özel bir öneme sahip olduğunu ve her unsurun kendi dini hayatını, sadece dini bir mahiyete haiz olmak şartıyla, başka unsurların tecavüzüne maruz kalmaksızın dilediği gibi yaşayabilmesini ister. Dinî hayattan kastettiği şey “ibadet, ayin

9 Ahmed Emin, “Sulhe Doğru”, *Vakıf*, 17 Ağustos 1334, No: 297, s. 1

10 Ahmed Emin, “Vatandaşlık Rabitaları”, *Vakıf*, 18 Ağustos 1334, No: 298, s. 1.

gibi şeyler” ve bunun yanında “insanın ruhunu tasfiye etmeyi, kendisini başkalarının hakkına riayete alıştırmayı, namuslu bir adam, iyi bir aile babası haline koymayı ve nizam-ı içtimaiyi” yani toplumsal düzeni sağlayan tesirler anlaşılmalıdır. Ortak alanların başında ise hukuku saymıştır. Sonra da ekonomi ve eğitime vurgu yapılmıştır.¹¹

Burada dikkat edilmesi gereken nokta yeni devletin inşası sürecinde Ahmed Emin’in “alt yapı” ve “üst yapı” ayrımını yapabildiği olmasıdır. Din, dil, ekonomi, hukuk, eğitim gibi alanları, çeşitli unsurlara mensup bireyleri ortak menfaatler paydasında birleştirerek “vatandaşlık” bağlarını kurmak adına kesin çizgilerle birbirinden ayırmayı başarmıştır.

Ahmed Emin, maksadını “*eski bir siyaseti yıkmaya çalışmak veya gizli bir maksatla Rumların veya diğer gayrimüslim vatandaşlarımızın gözlerini boyamak değil, vatandaşlık meselesinin memleketimizde yeni bir tarzda telakki olunmasına yol açmak*” olduğu şeklinde ifade etmiştir. Bunun için en uygun araç “*muhtelif unsurlara mensup mütefekkirlerin yirminci asra mahsus ilim lisanıyla birbirleriyle müdavele-i efkâr etmeleridir.*” Bu “müdavele-i efkâr” yani fikir alışverişleri neticesinde takip edilmesi gereken ortak gayeler tespit edilecektir. Bu gayelerin hayata geçirilmesi bir, iki günlük bir iş değildir. Ahmed Emin’e göre memlekette umûmî bir vatandaşlık fikrinin oluşması için bir neslin değişmesi lazımdır.

Ahmed Emin, dinî hayatın dışında “hars” yani kültür konusunda da unsurların birbirlerine saygı göstermesini ister. Vatandaşlık terbiyesinin iyice yer etmesi için öncelikle her unsurun kendi milletine ait din ve kültürden iyice faydalanması lazımdır. Çünkü din ve kültür birey için manevi dayanaklardır ve Ahmet Emin’e göre “*hiçbir manevi istinatgâhi olmayan bir adamı hiçbir zaman iyi bir vatanş, iyi bir aile babası ve ahlaklı bir adam haline koyamayız.*”

Yabancı bir dil ve yabancı bir kültürün bir unsura zorla dayatılmasının vatandaşlık hissini oluşturulmasında hiçbir zaman olumlu sonuç vermeyeceğini düşünür. Ona göre bu her zaman için tam tersi bir etki yaratmıştır. Ahmed Emin, dili özel alana dâhil etse de bu konuda bazı hassasiyetleri vardır. “*Ancak şurası talep olunabilir ki, memlekette yaşayanların hepsi birbirini anlayabilmek için aynı lisanı yani Türkçeyi iyice öğrenebilir ve Türkçe memlekette yalnız resmî lisan değil, aynı zamanda ticari lisan mevkiini alsın.*”¹² Ortak hislerin oluşması ve ortak menfaatler etrafında bir araya gelebilmek için ortak bir dilin, resmî dilin gerekliliğine işaret eder. Ahmed Emin unsurlar arasında ahengin temini

11 Ahmed Emin, “Vatandaşlık Gayesi”, *Vakit*, 30 Ağustos 1334, No: 308, s. 1.

12 II. Meşrutiyet döneminde Osmanlılık siyaseti İttihatçıların artana merkeziyetçi ve Türkçü politikalarına karşılık çoğulculuğu savunmak adına muhalif çevrelerin sahiplendiği bir siyaset haline gelmişti. Bu durum en açık bir şekilde muhalif partilerin programlarında karşımıza çıkar. Osmanlı Ahrar Fırkası, Osmanlı Demokrat Fırkası, Mutedil Hürriyetperveran Fırkası ve Hürriyet ve İtilaf Fırkası gibi partilerin programları incelendiğinde özellikle dil konusunda dikkat çekici bazı noktaların bulunduğu görülür. Osmanlı Ahrar Fırkası’nın programının 13. Maddesinde resmi dilin Türkçe olduğu, her türlü yazışma ve görüşmenin Türkçe yapılacağı; Türkçenin resmi dil olduğundan dolayı bütün devlet okullarında eğitim dilinin Türkçe olacağı belirtilmiştir. Diğer taraftan 19. Maddede etnik unsurların kendi özel okullarını açarak burada kendi dillerinde eğitim yapabilecekleri de belirtilmiştir. “Vatanın anâsır-ı muhtelifesi” arasında duygusal ve düşünsel ilişkilerin geliştirilebilmesi için Türkçenin yaygınlaştırılması isteği yer alır. Bkz. Tunaya, *Türkiye’de Siyasi Partiler*, s. 248, Selçuk Akşin Somel, “Osmanlı Reform Çağında Osmanlılık Düşüncesi (1839-1913)”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, C.1 Cumhuriyete Devreden Düşünce Mirası, Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi*, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 110. Bununla birlikte Osmanlı Demokrat Fırkası’nın dil konusunda çok daha esnek olduğunu görürüz. Programının 9. Maddesinde resmi ya da gayri resmi okullarda “uhuvvet-i umûmiye-i Osmaniyeyi meydana getirecek” bütün ilkokullarda eğitim dilinin yerel olması ilkesi yer alır. Türkçenin resmi dil olması konusunda herhangi bir ifade yer almamaktadır. Tunaya, *a.g.e.*, s. 260, Somel, *a.g.m.*, s. 110. Hürriyet ve İtilaf Fırkası’na baktığımız zaman programının 20. Maddesinde ilköğretimin yerel dilde icra edilmesi ilkesi yer almaktadır. Tunaya, *a.g.e.*, s. 339, Somel, *a.g.m.*, s. 112

ve sağlam vatandaşlık bağlarının oluşması maksadıyla “Memleketin her unsuru için din ve hars serbestisi katî olmalı, mecburiyet-i tahsil kaidesince her vatandaşın görmesi lazım gelen iptidai tahsilin ana lisanında verilmesini ve Türkçenin yalnız münasebet-i umûmiye için vücuduna lazım olan müşterek bir lisan diye öğrenmesi, fakat her vatandaşın gördüğü tahsilin hükümetçe tayin edilen asgari derecesinin dînunda olmamasını” hükümetin temin etmesi gerektiğini savunur. Ahmed Emin azınlık unsurlara kendi özel okullarında ve ana dillerinde eğitim hakkının tanınmasıyla birlikte, asgari müştereklerde buluşmak ve güçlü bir vatandaşlık hissini oluşturmak amacıyla devletin eğitim sistemi üzerindeki kontrolünü öngörmektedir. Ortak temel değerleri içeren bir eğitim sayesinde çeşitli unsurlar arasında güçlü vatandaşlık rabiteleri tesis edilmiş olacaktır. Gayrimüslim vatandaşların da siyasi açıdan Osmanlı vatandaşlığı vazifelerini tamamıyla kabul etmeleri gerekliliğinin altını çizer. Bununla birlikte “Osmanlılık için bir rabita duymadıkları halde ecnebi bir hükümet hakkında incizâb hissedenlerin (cazibeye kapılanların) tamamıyetimizi terk etmeleri teshil olunmalıdır (kolaylaştırılmalıdır).”¹³

Ahmed Emin özel alanları tespit ettikten sonra ortak alanların tespitine girer ve bunu yaparken “sosyal devlet anlayışını” ön plana çıkarır. Ortak alanların birincisi hukuktur. Buradan hareketle de “hukuk devleti” özelliğine gelir.¹⁴ Ona göre devlet öncelikli vazifesi vatandaşlarının “refahını, sıhhatini, irfanını, servetini düşünen, bu gayeleri esaslı ve daimî bir surette temin için kanunlar ve tedbirler hazırlayan, memlekette aile rabitalarının namus ve ahlakın müteakabil itimat ve emniyetin hallden ve tecavüzden masuniyetine bakan bir kuvvet demektir.” Bu nedenle bu asra uygun bir hayat sürebilmemiz için memlekette kanunların hiçbir zümre farkı tanımaksızın “bircümle münasebetleri müsavi” bir surette düzenlemesi gerekir. Osmanlı Devleti söz konusu olduğunda bu işlerin daha önceden cemaatler aracılığıyla yürütüldüğünü belirttiğinden sonra, şu asra mahsus vazifelerini iyice kavramış olan bir devletin bu hizmetleri bir kısım vatandaşına sunarken diğer bir kısmını bundan mahrum bırakamayacağını dile getirir. Devlet, “... İçtimai ve iktisadi münasebetlere girişen bütün insanları, müşterek bir küll addederek hepsi hakkında aynı kanunları tatbik eder ve aynı iktisadi ve içtimai murakabede bulunur.”

Ortak alanların ikincisi ekonomik faaliyetlerdir. Vatandaş için memlekette servetin, refahın, itibarın yükselmesi demek, kendi malının daha ziyade para etmesi, itibarının daha ziyade artması, refah ve sıhhatinin daha iyi muhafaza edilmesi demektir. Ancak Ahmed Emin, bu açıdan bakıldığında memlekette yaşayan vatandaşlar arasında iktisadi bir dayanışmanın var olmadığını, bunun aksini iddia etmenin kendi kendimizi aldatmak olduğunu söyler. Bu dayanışmayı el birliğiyle kurmak her unsura mensup münevverlerin vazifesidir.

Ahmed Emin vatandaşlık hissini tesis için bir diğer ortak alan olarak eğitimi göstermektedir. Ahmed Emin’e göre terbiye yani eğitim alanında dinî ve harsî etkiler söz konusu olduğu gibi ana dilin eski kuşaktan yeni kuşaklara aktarımı da söz konusudur. Ancak onun burada asıl işaret etmek istediği nokta, temel hak ve özgürlükler konusunda yeni vatandaşlık bilincinin oluşumunda eğitimin üstlendiği roldür. Bu konuda Amerika’daki vatandaşlık anlayışını örnek verir. Dünyanın çeşitli yerlerinden gelen insanların, farklı dilde, farklı kültür ve dine olmalarına rağmen bunları muhafaza etmekle birlikte, ortak

13 Ahmed Emin, “Sulh Hazırlığı”, *Vakit*, 13 Teşrinievvel 1334, No: 349, s. 1

14 Ahmed Emin barış masasına oturmadan önce çözülmesi gereken meselelerin olduğuna ve bunlar arasında da anâsir arasındaki uyumun sağlanması ve vatandaşlık duygularının geliştirilmesi konularının yer aldığına işaret eder. Bunun için yapılacak öncelikli iş bir kanun hükümeti tesis etmektir ve kurulacak “Bu hükümet nazarında bütün ahali lafzen değil hakikaten müsavi hukuka haiz vatandaş mevkiinde olmalıdır.” Ahmed Emin, “Sulh Hazırlığı”, *Vakit*, 13 Teşrinievvel 1334, No: 349, s. 1

eğitim araçları sayesinde çok kısa sürede iyi bir Amerika vatandaşı olduklarına dikkat çeker. “Amerika’da aynı vatanda yaşayanların birbirini anlar ve sever birer vatandaş olmasına müşterek mektebler, müşterek oyun meydanları, müşterek fikri ve içtimâî hayat sebep olmaktadır.”

Vatandaşlık duygularının geliştirilmesi ve bu sayede anâsır arasındaki uyumun sağlanması yapılacak başlıca işlerdir. Bunun yolu ise “kanun hükümetini” teşkil etmekten geçer. Vatandaşlık bağının “müsavî hukuka sahip” bireylerin varlığı ile mümkün olabileceğine inanır.

Ahmed Emin “Vatandaşlık Gayesi” makalesi ile modern vatandaş tipini tanımlarken, daha sonra kaleme aldığı “Demokrasi Nedir?” başlıklı makalesi ile tanımını yaptığı vatandaş tipini, milli hâkimiyet prensibine dayalı demokrasi idaresi içerisinde konumlandırmıştır.¹⁵

Ahmed Emin, bu yazısında İslam dünyasında “demokrasi” kavramının yanlış algılandığını belirtir ve buna neden olarak İslam felsefesini önemli ölçüde etkileyen Aristo’nun düşüncelerini gösterir. Aristo’ya göre insanların yönetime katılması anarşiyi doğurduğu için bu İslam dünyası demokrasi idaresini yanlış değerlendirmiştir. Ancak Ahmed Emin “... Bu asırda yaşayabilmek ve ileri gitmek için demokrasiden başka bir yol olmadığı için demokrasinin böyle yanlış bir surette anlaşılmasının büyük mahzurlar ve zararlar tevhit edebilir” düşüncesindedir. Onun için “temsili mahiyete haiz olan her devlet, demokrasiye müstenit bir devlet demek değildir. Ne yaptıklarını anlamadan bir kâğıt üzerine birkaç isim yazan ve mebus intihabına iştirak eden bir millet mukadderatına sahip addolunamaz... Bir halk dört senede bir defa bir adamı mebus intihap edebilir diye demokrasi hukukuna sahip addedilemez... Demokrasi idaresinden asıl beklenen fayda ahaliyi kendi hususi muhitlerine ait meselele karışmak hak ve imkânını bahşetmesindedir...”

İleri bir demokrasi için yerinden yönetim ilkesinin önemine değinir. Demokrasi idaresi açısından ileri giden memleketlerde, nahiye, belediye ya da il idare meclislerine yerel seçimlerden çok daha fazla önem verildiğini belirtir. Ahmed Emin bu noktada Amerika örneğini verir. “Demokrasi cihetiyle en ileri gitmiş bir memleket addedilen Amerika’da hayat-ı umûminin asıl esası muayyen bir mıntika dâhilinde yaşayan insanların kendi hayatlarını tanzim etmek için topladıkları vergileri kendi muhitlerinin ihtiyacı için kullanmalarıdır...”

Ahmed Emin “Vatandaşlık Gayesi” başlıklı makalesinde bahsettiği ferdi alanla ilgili özelliklere burada da temas etmektedir. İleri bir demokrasinin asgarî gerekliliklerini sıralayan Ahmed Emin, temsil ve mahalli idare kavramlarından sonra vatandaşlar arasında fırsat eşitliği ilkesinin mevcudiyetinden bahseder.¹⁶ Fırsat eşitliği ilkesi için de “mecburiyet-i tahsil” yani zorunlu eğitimi ön koşul olarak göstermiştir. Vatandaşlık kavramının oluşması için mecburî eğitimin önemine işaret eder: “... Hâkimiyet-i millîye dairesinde idare edilen memleketlerde mecburiyet-i tahsil kabul edilmiş ve mekteb, kütüphane ve müze gibi irfana taalluk eden müesseseler hakkında adeta bir nevi iştirak-i emval tesis olunmuştur. Herkesin bir vatandaş sıfatıyla hayat-ı umûmiye iştiraki için muhtaç olduğu asgarî tahsil adeta mecburi surette verildikten sonra demokrasi idaresi her ferde: ‘Yolun açık! İrfanın, iktidarın seni ne kadar uzaklara götürebilirse mücadele et, uğraş, o kadar uzaklara git. Yalnız mücadelede meşru silahlara müracaat et. Başkalarının hakkına ve hürriyetine tecavüz etme’” diyecektir.

15 Ahmed Emin, “Demokrasi Nedir?”, *Vakit*, 28 Teşrinievvel 1334, No: 364, s. 1.

16 Ayrıca bkz. Ahmed Cevat, “Atimiz İçin, Tevsi-i Mezuniyet, Adem-i Merkeziyet”, *Akşam*, 19 Teşrinievvel 1334, No: 30, s. 3

Demokrasiyi sadece yönetim biçimi olarak değil bir yaşam biçimi olarak da algılamaktadır. Buradan hareketle de fırsat eşitliği sağlanmış, kişi hak ve özgürlükleri kanunlar ile güvence altına alınmış ve bu suretle de ortak menfaatler ve karşılıklı güven üzerine inşa edilmiş bir vatandaşlık kavramına ulaşmayı amaçlamıştır. Bu vatandaşlık kavramı Ahmed Emin'in anâsır siyasetini üzerine temellendirdiği temel kavramdır. "Anâsır Siyaseti" başlıklı yazısında ise bu konuyu işlemektedir. Ahmed Emin, "... Osmanlı vatandaşlık fikrinin aleyhinde değiliz... Bilakis... bütün vatandaşların hayat-ı umûmide sırf vatandaş sıfatıyla müsavi bir vaziyette bulunmasına ve din ve hars gibi meselelerle her unsurun kendi hususî aleminde iştigal etmesine şiddetle taraftarız..." diyecektir. Ona göre yirminci asırda milliyet "...hiçbir zaman kan rabitası manasına gelemez. Bu kelimenin medlûlü siyâsî ve içtimâî bir irtibattır. Bu asırda cebri vasıtalarla başkalarını temsiline kalkışan kendi kuyusunu kazmaktan başka bir şey yapmış olmaz..."

Ahmed Cevat da aynı şekilde "...Avrupa'da ekalliyetlerin (azınlıkların) hukukunu zayıf etmemek, fırkaların ve milliyetlerin sesini susturmamak için en müessir çare olarak temsil-i nisbi bulunmuştur. Bizim temsil-i nisbiye ihtiyacımız son derecededir. Öyle bir temsil-i nisbi ki, her kanaati, her fırka, her millet adedi nisbetinde – millet meclislerinde, idari işlerde münasibte ve her hususta – mümessillere malik olsun. Bunun için daire-i intihabiyeleri daraltmak mı, yoksa aynı vasî daire-i intihabiye içerisinde fırka ve millet namına intihabat icra etmek de lazım gelir? Bunu bir an evvel düşünerek milliyetler ve kanaatler ruesasıyla matbuat erkânıyla birlikte tezkir ve karar altına almak en mübrem bir ihtiyaçtır..." düşüncesini savunmaktadır.¹⁷ "... Biz şu anda öyle bir kabineye muhtacız ki, derhal intihabat kanununu değiştirsin, bir dereceli intihabatı, temsil-i nisbiyi kabul etsin. Milliyetler kabinede, idare-i vilayette nisbî temsilini derhal temin etsin. İstedikleri hürriyet-i hukuk tanınsın. Bu prensiplere mugayir olan bütün kanun-u muvakkatleri, tasdiksiz ve mer'iy-ül-icra layihaları fesh etsin..."¹⁸

Ahmed Emin için çeşitli unsurlar arasındaki vatandaşlık hislerinin oluşması ancak çağdaş ve laik bir devlet düzeninin kurulması ile mümkün olabilir. "Zamana uymak, zamanla birlikte yürümek arzu ve emeline olduğumuzu sulh akdedilmeden evvel fiilen isbât etmeye mecburuz" der. Çağdaş bir devletin tanımını ise şu şekilde yapar: "Din, ırk, lisan, fikir ve içtihat farkı tanımaksızın bilcümle vatandaşlara müsavi muamele eden, münasebet-i umûmiyenin her vakit için kabil-i itimat kanunlar dairesinde cereyan etmesini temine çalışan, her vatandaşa aynı terakki ve inkişaf fırsat ve imkânını veren, bütün vatandaşların sıhhi, iktisadî ve içtimâî nokta-yı nazardan insanlığa yakışır diye telakki olunan asgari bir seviyenin fevkinde bir mevcudiyete sahip olmasını bir gaye bilen ve bunun dînunda kalanlara el uzatan bir devlettir."¹⁹

Ahmed Emin, çağdaş bir devlet olmanın ön koşulunun laik bir devlet olmaktan geçtiğini ve bunun için atılması gereken ilk adımın ise "Teokratik devlet özelliğine son verilmesi" olduğunu vurgular.

"Kendi kendimizi büyük bir devlet şekline koymak için pek esaslı bir icraat ve hazırlıklar yapmak lazımdır. Bunlardan birincisi ve en mühimi devletimizden teokrasi mahiyetini tamamıyla ref etmektir... Dinî teşkilatın haiz-i istiklal olmaması dinimiz nokta-yı nazarından hiçbir fayda temin etmedikten başka memlekette müessesat ve efkâr-ı diniyenin kuvvetini

17 Ahmed Cevat, "Atimiz İçin, Fırkalar, Milliyetler, Nisbi Milliyetler", *Akşam*, 17 Teşrinievvel 1334, No: 29, s. 3

18 Ahmed Cevat, "Atimiz İçin, Tevsi-i Mezuniyet, Adem-i Merkezîyet", *Akşam*, 19 Teşrinievvel 1334, No: 30, s. 3

19 Ahmed Emin, "Sulh Hazırlığı – 1", *Vakit*, 21 Teşrinisani 1334, No: 388, s. 1. Ahmed Cevat, "... Bilakis beraberce yaşayacağımız milletlerle bir an evvel anlaşmak hakiki bir milletdaşlık ve vatandaşlık tesisine gayret etmek en büyük menfaatimiz iktizasındadır..." *Akşam*, 17 Teşrinievvel 1334, No: 29, s. 3

muhafaza edememesine en büyük sebeptir...”

Ahmed Emin, “... Demek ki, bilcümle müessesat-ı diniyeyi birleştirerek bunlara devlet teşkilatı haricinde bir mevki verecek olursak dini nokta-yı nazardan zarar yerine istifade edecek ve aynı zamanda bütün cihana bizim devlet teşkilatı itibariyle kendimizi asri bir şekle koymaya hazır olduğumuzu... isbât etmiş olacağız...” sonucuna ulaşmıştır. Eğer teokratik devlet özelliği devam edecek olursa gayrimüslim unsurların devlete “üvey baba” gözüyle bakacağına dikkat çeker. “... Bundan başka gayrimüslim tebaamız da teokrasi ile idare olunan bir devleti hiçbir zaman hiçbir şekilde Osmanlı Devleti addedemezler ve ona olsa olsa bir üvey baba nazarıyla bakarlar...”

“...Yaşamak istiyorsak din ile devleti tefrik muamelesini mutlaka bugün değilse yarın yapacağımıza hâlbuki yarın yerine bugün bu mesele ile uğraşacak ve Kanun-i Esasımızda icap eden tadilatı yapacak olursak cihan-i medeniyete bizim yeni bir zihniyet ile düşündüğümüzü şüphe kabul etmez bir surette isbât etmiş oluruz...”²⁰ Bundan sonra yapılacak düşünmemiz gereken meselenin anâsır arasındaki ilişki olduğuna işaret eder. Bu mesele, “itidalkârâne ve mantıkâne” suretle tetkik edilmelidir. Bugün “Osmanlı unsurlarından bazıları asabına mağlup olarak hissiyatımızı cerihadar edecek taşkınlıklar yapsalar bile biz itidali elden bırakmamalıyız...” eğer taşkınlıklara taşkınlıkla cevap verecek olursak memlekete faydadan çok zarara vermiş olmakla birlikte ortalığı karıştırmaya çalışan propagandacıların ekmeğine yağ sürmüştür.

Ahmed Emin, Osmanlının son dönemdeki anâsır siyasetine temas ettikten sonra yapılması gerekenleri özetlemiştir:

“... Biz dünyanın gidişinden tamamıyla gafil bulunduğumuz için on dokuzuncu asırda Tanzimat hareketine rağmen dini yegâne vatandaşlık rabitası diye telakki ettik ve gayrimüslimlere ancak Avrupalıların tazyiki ile şeklen hukuk-u siyasiye verdik. Mamafih devr-i Hamidi bütün taassubuna rağmen devâir-i devlette gayrimüslimlerin muavenetinden, memur sıfatıyla istifade etmekten geri durmadı.

İttihat ve Terakki sabık siyasetine bir aks’ül amel olarak meydana çıktığı halde dünyanın gidişini anlamak hususunda belki de eski devirden daha ziyade hataya düştü. Yirminci asırda imha ve tehcir gibi cebri vasıtalarla gayri mütecanis bir milleti mütecanis bir hale koymak ve ırk rabitası üzerine müesses yeni bir nevî vatandaşlık tesis etmek gibi teşebbüsler cehalet değil, doğrudan doğruya cinnet kelimesiyle ifade olunacak bir şeydir. Samimi bir fikirle hareket edildiği takdirde memleketimizde devlet ve kanun nokta-yı nazarından hakiki ve canlı bir Osmanlılık rabitası tesis etmek pek güzel mümkündür.

Hâlbuki İttihat ve Terakki’nin anâsır siyaseti memleketimizde ahenk ve vifâk üzerine müstenit münasebet-i umûmiye tesisi ihtimalini son derecede azalttı...”

Ahmed Emin, anâsır siyaseti açısından yapılması gerekenleri ikiye ayırmaktadır. Bunlardan ilki “maziye tasfiye” kapsamında Ermeni tehirci işiyle ilgili olarak gerekli muamelelerin yapılmasıdır. Bunun arkasından gelecek olan ikinci adım olarak da “istikbali bina” aşamasını gösterir. Ahmed Emin “istikbali bina” kapsamında şunları söyler:

“... 1- Memalik-i Osmaniye’de yaşayan vatandaşlar arasındaki müsavâtı hiçbir şey ihlal etmeyecek ve devlet kuvveti bütün vatandaşların hukuk ve istirahatını düşünür ve bütün unsurların iştirakiyle iş gören bir kuvvet olacaktır.

20 Ahmed Emin, “Sulh Hazırlığı – 2”, Vakıf, 22 Teşrinisani 1334, No: 389, s. 1

2- Din, hars, fikir ve içtihat konusunda istedikleri yola gitmekte bütün vatandaşlar serbesttir. Ancak devletin hak-ı bekası ve hukuk-u umûmiye ile taarruz nokta-ı nazarından kuvve-i icrâiye bu gibi işlerle iştigal edebilir.

3-İdare-i mahallide ahaliye vasi hak ve salahiyet verilecek ve her yerin varidatı masârif-i umûmiye için münasip bir hisse tefrik etmek şartıyla mahallinde sarf olunacaktır.

4-Ekalliyetlerin hak-ı intihabını teyit etmek için Kanun-u Esasi'ye intihâb-ı nisbi esasları vaz edilecektir..."

O halde yakın gelecekteki yeni devlet düzeni her şeyden önce vatandaşlarına eşit haklar tanıyan bir hukuk sistemine sahip, kültür, din ve fikir konularında serbestlik tanıyan, yerel yönetimleri ön plana çıkarmış ve azınlıkların eşit bir şekilde temsili için Anayasa'da gerekli düzenlemeleri yapmış bir yapıya sahip olmalıdır. Ancak her şeyden önce çağdaş devlet olmak için laik devlet özelliğine sahip olmak gerekir. "...Milletlere hürriyet hukuk vermekte lisanlarında, milli terbiyelerinin serbestisini tanımak, mahkemelerde idari işlerde nisbî temsillerini temin etmekte tereddüt etmemeliyiz. Kanun-i Esasimizin, intihabat kanunumuzun buna göre tadilini asla tehir etmemeliyiz. Hasılı bir dereceli intihabat usulünü vaz' ettikten başka temsil-i nisbiyi de kabul etmeliyiz. Milletlerin serbest inkişâfı için muhtaç olduğu ve talep ettiği her hakkı bizzat tanımalıyız. Elverir ki aynı sancak altında aynı tahtın etrafında birleşmiş kalalım, elverir ki müdafasını cümlemizin müştereken deruhte edeceğimiz müşterek bir vazifemiz olsun."²¹

Ahmed Emin'in Osmanlı Devleti'nin teokratik özelliğinin bir an önce sona erdirilerek asrın gerekliliklerine uygun bir şekilde laik devlet düzenine geçişi tavsiye etmesi ve aksi halde devletin azınlıklar için "üvey baba" pozisyonunda kalacağını söylemesi Ahmed Naim tarafından eleştirilir. Avrupa'ya benzeme hevesiyle başlatılan Tanzimat hareketinin her alanda ikiliğe neden olduğunu, bu durumun devlet hayatını ve sosyal hayatı tamamen güçleştirdiğini vurgulamıştır. Her şeyden evvel Tanzimat'la birlikte başlayan Batılı tarz eğitimin yaygınlaşmasının, medrese eğitiminin ihmal edilmesine neden olduğunu vurgular. "... Hükümet ise ne medreselerin bu noksanını izale etti, ne de mekteblerin gayesini memleket halkının muhtaç olduğu gaye ile tevhit etti. Mekteb programlarına riya-kast ile konmuş ve itinaya hiç layık görülmemiş ulûm-u diniye derslerinden kat'ı nazar edilirse gayesi mestur Latin tedrisât ile nereye gideceğini bilmeyen ne dünya ne de ahrete yaramayan birçok insanlar yetiştirip ortaya döktü..."²² Ahmed Naim'in dikkat çekmek istediği bir diğer nokta da medrese eğitimi ile Batılı tarz eğitimin toplumda ikiliğe neden olmasıdır. Ahmed Naim, bu noktadan hareketle Ahmed Emin'in savunduğu laik devlet modelini Avrupa'ya hoş görünmek çabası ve "Avrupalılaşmak" çerçevesinde değerlendirmiştir.

Ahmed Emin ise Ahmed Naim'e cevap verdiği yazısında Tanzimat'la birlikte atılan adımların yanlış olduğunu ve bunların Avrupa'dan "hırsızlama" bir şekilde alındığı için toplumun ihtiyaçları ve yapısıyla uyumadığı ve "efkâr-ı umûmiyenin bu yeniliklerle hiçbir zaman kaynaşmadığı" gerçeğine katıldığını dile getirir. Bunun sonucunda da hemen her alanda ikilik ve farklılaşmaya neden olduğunu belirtir. Bu nedenle devlet ve milletin geleceğinin belirleneceği "istikbalin inşa edileceği" şu zamanda Tanzimat'ın hatalarını tekrarlamadan, Avrupa'nın gönlünü hoş tutmak endişesinden uzak bir şekilde adımlarımızı atmalıyız düşüncesindedir:

21 Akşam, 17 Teşrinievvel 1334, No: 29, s. 3

22 Ahmed Naim, "Bizde Din İle Devlet", İslam, 28 Teşrinisani 1334, No: 11, s. 1

“...Biz din ve devletin tefriki meselesini Avrupa’ya hoş görünmek için alalacele ittihaz edilecek bir tedbir olarak diye telakki etmiyoruz. Eğer biz yaşamak azminde isek bu tedbire ister istemez müracaat edeceğiz. Fakat yarın ecnebi tazyiki altında asrî bir devlet şekline girerken bunu belki de hiç farkına varmadan yapacağımıza bugün ne yaptığımızı bile bile icra etmek ve tarz-ı hükümet itibariyle asra uymak emelinde bulunduğumuzu bu sayede ortaya koymak elbette daha münasiptir...”²³

Ancak din ve devletin birbirinden ayrılmasını zorunlu kılan asıl etkenin ihtiyaçlarımız olduğunu vurgular. Öncelikle devlet teşkilatını asra uydurmak için din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması zorunludur. Bu gerekliliğin bir başka nedeni ise toplumsal yapının ahlakî açıdan bozulmuş olmasıdır. Din ve devlet işlerinin iç içe olması dine gerekli önemin verilmemesine dinî müesseselerin ihmeline neden olmuştur. Bu nedenlerle Ahmed Emin’e göre din ve devleti birbirinden ayırmak lüzumu inkâr edilemez bir gerçektir.

C. “Azınlık”, “Millet” Kavramları ve Milliyetçiliğin Hududu:

Mütareke atmosferinde Wilson Prensiplerinin “milliyet” kavramını da ön plana çıkarmış olmasından istifade ederek millî gayelerine ulaşmak isteyen Rum ve Ermeni unsurların bir arada hareket ettiklerini görmekteyiz. Bu uyum Paris Barış Konferansı sırasında dahi gözlemlenmiştir.²⁴ Rum ve Ermeni unsurlar arasındaki bu uyum karşısında Türk birliği çağrısı bazı yazarlar tarafından ön plana çıkarılır. Yunus Nadi, “... Bugün Osmanlı saltanatında bu saltanatın beka ve itilasını olanca samimiyeti ile isteyen onun etrafında olanca aşkı ile toplanan bir tek unsur kalmıştır ki, o da Türk ve Müslüman unsurdan ibarettir...” diyerek bir gerçeği ortaya koymaktadır.²⁵ Ona göre ister haricî olsun ister dâhilî, millî varlığı tehdit eden tehlikeler karşısında tek yol birleşmektir.²⁶ Yunus Nadi, unsurların haklı haksız pek çok konuda şikâyetlerinin bulunduğu ama şikâyetlerinin çok defa hakaret noktasına vardığına işaret eder. Haklı şikâyetler elbette adaletle uygun bir şekilde değerlendirilip çözümlenmelidir. Azınlıkların haklı oldukları noktalarda adaleti teslim ederken “... kendi varlığımızı da müdafaa etmekten geri kalmayacak olan müttehit bir mevcudiyet gibi tecelli etmezsek zuhur edecek netice kendi aleyhimizde olarak en şiddetli bir adaletsizlik...” olacaktır.²⁷

Olaya Yunus Nadi gibi aynı açıdan bakan bir başka isim Ahmed Emin’dir. Ahmed Emin, Rumların ve Ermenilerin milliyetçi bir düşünce doğrultusunda hareket ederlerken Türk milliyetçiliğinin zararlı bir düşünce olarak gösterilmesine karşı çıkmıştır. Çünkü dünya haritası milliyet esasına göre şekillendirilmektedir. Bu ortamda “bir millete düşen vazife hakikatler ve ihtiraslar içinde vakit öldürmek değil, bir millet sıfatıyla hakkını ve istikbalini düşünmektir. İşte maalesef tam bu sırada bizde milliyetperverlik hissi zaafa uğramış, akim bir sahaya düşmüş ve adeta modası geçmiş diye telakki edilmeye başlanmıştır.”²⁸

23 Ahmed Emin, “Din ve Devlet”, *Vakit*, 26 Teşrinisani 1334, No: 393, s. 1.

24 Paris Barış Konferansı’nda 26 Şubat 1919’da Ermeni isteklerinin dile getirilmesinden sonra Venizelos, Ermeni istekleri arasında yer alan Adana ve Trabzon gibi Rum şehirlerinin Ermenistan’a verilmesine sıcak bakarak yardımsever ve uyumlu bir devlet adamı görüntüsü çizerek İtilaf Devletleri’nin sempatisini kazanmaya çalışmıştır, bkz. *Alemdar*, 21 Şubat 1335, no: 1372, s. 2. Ayrıca 11 Mart 1335 (11 Mart 1919) tarihinde Dahiliye Nazırı Cemal Bey tarafından Sadrazam Damat Ferit Paşa’ya çekilen telgrafta Yunanistan Başvekili Venizelos ve Ermeni delegesi Bogos Nubar Paşa’nın anlaşarak Rumların İstanbul’u ve Ermenilerin Trabzon’u ilhak etmek istediklerini ve bu isteklerini hayata geçirebilmek amacıyla Rum ve Ermeni Patrikhaneleri nezdinde teşebbüste bulunarak bu mesele için her gün konferans ve toplantıların düzenlenmesi talebinde bulunduğu bildirilmiştir, bkz. *DH. KMS*, 49-1/104-1

25 Yunus Nadi, “Türk Birliği İçin”, *Yeni Gün*, 10 Şubat 1335, No: 158, s. 1.

26 Yunus Nadi, “Birleşme Meselesi”, *Yeni Gün*, 26 Kanunusani 1335, No: 144, s. 1

27 Yunus Nadi, “Varlığımızın Müdafaaası”, *Yeni Gün*, 27 Kanunusani 1335, No: 145, s. 1

28 Ahmet Emin, “Milliyetperverlik Siyasi Bir Moda Mıdır?”, *Vakit*, 10 Şubat 1335, No: 468, s. 1.

Ahmed Emin, Türkçülüğe karşı böyle bir ön yargının oluşmasında, yukarıda mütareke döneminin özelliklerini sıralarken de değindiğimiz gibi, Türkçülük siyasetinin İttihatçılıkla eş tutulmasının önemli bir rol oynadığı düşüncesindedir.

“... Sebebini biraz araştırarak olursak görürüz ki, İttihat ve Terakki zamanında müfrit bir milliyetperverlik var gibi görünmesi bugünkü mucib-i teessüf cereyanının başlıca saiki olmuştur. Halbuki İttihat Terakki'nin hakiki milliyetperverlikle hiçbir alakası yoktur. İttihat ve Terakki bir takım iptidai ve cahilane hislere ve bir takım fırka menfaatlerine milliyetperverlik namı vererek memleketi millî menfaatin icap ettirdiği yolun tamamıyla aksine sürüklemiştir...”

Ahmed Emin bu ortamda Türk milliyetçiliğine karşı bir hareketin meydana gelmesinin normal olduğunu ancak anormal olan şeyin dünyanın haritası milliyet esasına göre çizilirken ve tüm dünyada milliyetçiliğin yükseldiği bir sırada bizde milliyetçiliğin tehlikeli bir akım olarak değerlendirilmesi olduğuna dikkat çeker.

Ahmed Emin'e göre Türkler için *“Burası dünya üzerinde bizim yegâne yurdumuzdur, tarz-ı idaresi dün fena ise yarın iyi olur... Bizim için burada işkenceli bir hayat geçirmek esir vaziyetinde müreffeh bir hayat geçirmekten iyidir”* diye düşünebilirler. Ancak aynı yaklaşımın gayrimüslim unsurlardan beklenemeyeceğine işaret eder. Rumların ve Ermenilerin memleketin mevcudiyeti konusunda Türk ve Müslüman unsur ile aynı hassasiyete sahip olmadıklarını çünkü milliyet esasının geçerli ve savaş sırasında izlenen yanlış politikaların etkilerinin çok taze olduğu bir sırada bunun tabii addedilmesi gerektiğini savunur. *“Bizim için yapılacak şey bu hakikati olduğu gibi görmektir”* der ve şu noktaya dikkat çeker:

“... Fakat gayrimüslim vatandaşlarımızın ekseriyet-i azimesinin bu saniyede memleketin mevcudiyetine taraftar değil düşman olduğunu ve mevcudiyeti düşünmek vazifesinin ancak Türk ve Müslüman anâsıra kaldığını anlayarak hayallere kapılmaktan kendimizi vikaye etmeliyiz. Bu sırada memleketin selametini temin ve istikbalini ihzar için gayrimüslim unsurlardan istifade edileceği hakkında dar düşünceli bir liberalizm neticesinde beslenen fikirler bir hayalden başka bir şey değildir. Bu hayalden bize fayda değil, her cihetten zarar gelebilir. Avrupa haritası milliyet esasına göre tanzim edilirken Türk milletine düşen vazife kendinden başka hiçbir istinatgâhı olmadığını hatırlamak ve istikbal karşısında son saniyede olsun bir ittihat zemini bulmaktır...”²⁹

Ahmed Emin, bu memleketin mevcudiyeti hususunda Rum ve Ermeni unsurların yardımı beklenemeyeceği gerçeğinin bir an önce kabul edilerek hayaller peşinde koşmaktan vazgeçilmesini tavsiye etmektedir. Ona göre *“...Bugün şüphe kabul etmez bir hakikattir ki, gayri Türk unsurların kısm-ı küllisi memleketin mevcudiyetine aleyhtardır...*

³⁰ Mütareke ortamında unsurlar arasında uyumdan söz etmek mümkün değildir. “... 29 Aslında Yunus Nadi ve Ahmet Emin başta olmak üzere basındaki bazı yazarların seslendirdiği ve Türk unsurun ön plana çıkarıldığı bu düşünce II. Meşrutiyet'in ilk günlerinde Hüseyin Cahit'in kaleme aldığı “Millet-i Hâkime” başlıklı makalesi ile ilk kez dile getirilen düşüncenin bir uzantısıdır. Hüseyin Cahit, makalesinde II. Meşrutiyet'in ilanıyla parlamentolu sisteme geçilirken Türk unsurunun mutlak çoğunluğa sahip bulunamaması dolayısıyla gayrimüslim unsurların mecliste üstünlüğü alabilecek olmaları tehlikesini işlemekteydi. Hüseyin Cahit'e göre “... Bu devletin bekasını Müslim unsuru kadar isteyen ve çalışan yoktur. Bugün şu devleti kendisine yalnız Müslim unsuru mâl ediyor. Benim hükümetim diyor. Anâsır-ı saire az çok hep bir emel arkasındadır...” Bkz. Hüseyin Cahit, “Millet-i Hâkime”, *Tanin*, 7 Teşrinisani 1324, No: 97, s. 1. Millet-i Hâkime düşüncesinin gelişimi için ayrıca bkz. Fahri Yetim, “II. Meşrutiyet Döneminde Türkçülüğe Geçişte Kapsayıcı Formül: “Millet-i Hâkime” Düşüncesi ve Etkileri”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 18, Aralık, 2008, s. 65-80.

30 Ahmed Emin, “Anâsır Siyaseti”, *Vakit*, 12 Şubat 1335, No: 470, s. 1

Bugün muhtelif unsurlar arasında mevcut olan veya mevcut olması lazım gelen vifâk ve samimiyetten bahsetmenin sırası değildir. Çünkü hissiyat nokta-yı nazarından bir mukarenet (yaklaşma) zemini bulmak imkân haricindedir...”³¹ Ahmed Emin, unsurlar arasında bir yakınlaşmayı imkânsız olarak değerlendirmekle birlikte “Ekalliyetleri Himaye” başlıklı yazısında unsurların birbirlerine husumetkâr bir vaziyette kalmalarına sebep olan etkenlerin ortadan kaldırılması için yapılması gerekenleri sıralar:

“...1-Rusya’daki Ermenistan hududunda bir tashih-i hudud yaparak oradaki mültecileri iskân etmek ve memleketin sair taraflarında bulunan Ermenilere bundan sonra kendilerine ait bir yurda malik olduklarını isteyenlerin oraya gidebileceklerini, geri kalanların müsavi hukuka haiz Osmanlı vatandaşı vaziyetinde bulunacaklarını ve bir zümre halinde istisnâî bir vaziyet işgal edemeyeceklerini şu şekilde söylemek.

2-Yunan tabiyetine meyil gösteren Rumları, Makedonya’da kesif bir halde sakin bulunan ve hak-ı tasarruftan, bilcümle hukuk-u tabiyeden mahrum olan Türklerle mübadele etmek.

3-Arapların tamamıyla Wilson Prensipleri’nden istifade etmelerini temine çalışmak.

4-Kürtlerin inkişaf-ı harsî, iktisadî ve içtimaîyelerine ait esbabı hazırlamak.

5-Wilson Prensipleri mucibince vahdetini muhafaza eden vatan dâhilindeki bilcümle vatandaşların her türlü asri arzu ve ihtiyaçlarını tatmine kefil terakkiperver bir idare tesis etmek ve bu hususta hayır-hah ve menfaat fikrinden uzak bir devletin müzaheretinden istifade etmek.”³²

Ahmed Emin, Wilson Prensipleri konusunda ise milliyet prensibinin azınlıklar tarafından yanlış değerlendirildiği düşüncesindedir. Özellikle Ahmed İzzet Paşa’nın okuduğu hükümet programının son derece iyi niyetli olduğuna ne şahıs ne de fırka bazında herhangi bir menfaat gözetmeksizin tamamen memleket menfaatlerine çalışacak bir programın hazırlanmış olmasından duyduğu sevinci dile getirir.³³ Ancak bu iyi niyetli girişime rağmen Rum mebusların mecliste Ahmed İzzet Paşa kabinesinin “devletçe kabul edilmiş esasat-ı sulhiyeye muvafık bir şekilde teşkil edilmediği” gerekçesiyle güven oylamasındaki olumsuz tavırlarını eleştirmektedir.³⁴ Ahmed Emin’e göre Rum mebuslarının kastettiği “esasat-ı

31 Ahmed Emin, “Anâsır Münasebeti”, *Vakit*, 10 Eylül 1335, No: 666, s. 1

32 Ahmed Emin, “Ekalliyetleri Himaye”, *Vakit*, 26 Ağustos 1335, No: 654, s. 1.

33 Ahmed İzzet Paşa kabinesini ilan eden Hatt-ı Humayun’da savaşın yol açtığı karışıklık, haksızlık ve yoklukların giderilmesi, anâsır arasında içten dostluğun yeniden tesisi gibi konulara değinilmekteydi. Bkz. “Hatt-ı Humayun”, *Takvim-i Vekayi*, 15 Teşrinisani 1334, no: 3368, s. 1; “İzzet Paşa Kabinesi Teşkil Etti”, *Sabah*, 14 Teşrinisani 1334, no: 10382, s. 1; Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele, (Mutlakiyete Dönüş 1918-1919)-I*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2004, s. 28. 14 Ekim’de kabineyi kuran Ahmed İzzet Paşa’nın, 19 Ekim’de Meclis-i Mebusan’da okuduğu hükümet programında yine aynı iki konuya, Wilson Prensipleri ve anâsır meselesine atıfta bulunuluyordu: “...Heyetimiz bütün efrad-ı milletten aştan (bu kelimeyi kontrol edelim) olduğu müsalemet-i hariciyeyi bir an evvel temin için sarf-ı mesai eylemektedir. Amerika Reiscumhuru tarafından ilan edilmiş olan hak ve adl esaslarına müstenid bir sulhu kemal-i hulus ile kabul edeceğiz. Mösyö Wilson’un, Washington’un mezarında irad ettiği nutukta dermiyan olan araz, hakimiyet-i milliye, ihtilafat-ı iktisadiye mesailinin kendi nüfuz-u haricilerinin veya rüçhan-ı siyasilerini temin etmek isteyen milel ve akvamın menfaatleri esasına nazaran değil, doğrudan doğruya alakadar olan kavim tarafından serbestçe kabul olunacak bir şekilde hall ve tesviyesi durumuna tamamen taraftarız...” İzzet Paşa anâsırın durumuna da değinerek: “...Hükümetin şimdiden bila-tefrik cins ve mezhep bil-cümle anâsırın hukuk-u siyasiye-i memleketten müsaveten istifadelerini, serbesti-i inkişaflarını ve idare-i umur-u memlekette her suretle iştiraklerini temin eyleyecek ve akallerin muhafaza-yı umuru için kavanin-i intihabiyemizde icab eden tadilatı teklif edecektir...Ahal-i harbiye ve ilcaatiyle memleket dahilinde bir mahalden diğer bir mahalle nakil ve tehcir edilmiş olan vatandaşlarımızın peyderpey meva-yı kadimlerine avdet etmelerine karar verdik. Ve bunun icraatına başladık...” Bkz. “Kabinenin Programı”, *Vakit*, 20 Teşrinievvel 1334, no: 356, s. 1; “Kabinenin Beyannamesi”, *Sabah*, 19 Teşrinievvel 1334, no: 10419, s. 1; *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, C.1, D.3, İ.5, İnikad: 4, s. 28 vd.

34 Necmettin Sadık da aynı gerekçe ile Rum mebusların meclisteki tavırlarını eleştirmiştir. Bkz. Necmettin Sadık,

sulhiye” azınlık haklarını benimseyen Wilson Prensipleri olmalıdır. Ancak Ahmed Emin’e göre bu konuda Rum mebuslar yanlış hareket etmektedirler. “... *Devletçe kabul edilen esasat-ı sulhiye Wilson nazariyatı mucibince ekalliyetlerin hükümete teşriki olsa gerektir. Rum mebusları bunu doğrudan doğruya kabinede Rum bir nazırın bulunması şeklinde tefsir etmişlerdir. Hâlbuki ekalliyetlerin hükümete teşriki demek kabine azasın muayyen bir nispet dairesinde muhtelif unsurları temsil etmesi değildir. Memleketin umûmî vatandaşlık fikirleri dairesinde idare edilmesini ve hükümet nazarında bütün ahalinin ancak vatandaş diye tanınmasını birçoklarımız arzu ve temenni ediyoruz.*”³⁵

Ahmed Emin’e göre kabineye Rum vatandaşlarımızdan yalnız biri değil, ikisi hatta üçü de girebilir. “*Ancak bunlara Rum nazır değil, Osmanlılık sıfatına haiz bir vatandaş nazarıyla bakmaya ahaliyi alıştırmak lazımdır.*” Bunun için ortak bir çalışmanın yapılması, yalnızca memleket menfaatlerinin gözetilmesi ve “haricî gailelerle meşgul olduğu bir zamanda Rumluk fikrinin vatandaşlık fikrine galebe gelmesini” Ahmed Emin “*biraz çirkin ve soğuk bulduk*” sözleriyle değerlendirmiştir. Bunun yanı sıra “... *Rum vatandaşlarımızın bir kısmı Wilson nazariyesinin kabulü münasebetiyle mahiyetini kendilerinin de tayin edemediği birtakım hayallere tabi oluyorlar. Herhangi bir yerde şayan-ı muhtelit bir halk için Wilson nazariyesinin talep edebileceği şey Amerika’da mevcut olduğu gibi bir tarzda müsavattır...*”³⁶ Ahmed Emin eşit hukuka sahip vatandaşlık ilkesine dayalı sistemin Türkiye’de tesisi durumunda “... *bundan sonra memleket işleri o kadar geniş ve herkes için o kadar isabet kabul bir şekle konulmalıdır ki, herkes daimi ihtiraşlardan ve dedikodulardan beri olarak işiyle gücüyle meşgul olabilsin ve harice karşı memleket dahilinde kuvvi bir iktisadi tesanüt tesis edebilsin. Biz memleket işleri için müşterek bir mesuliyet kabul etmeyerek birbirimizle uğraşmaya devam edecek olursak hep birden ecnebilerin esareti altına düşeriz...*”

Ahmed Emin için ortak bir memleket ve bu memleketin geleceği için ortak bir sorumluluk duygusuna sahip vatandaşların yaratılması öncelikli iştir. Eğer unsurlar bunun yerine birbirleriyle uğraşmaya devam edecek olursa sadece Türk unsur değil, diğer unsurlar da bundan olumsuz bir şekilde etkileneceklerdir.

Ahmed Emin gibi Ahmed Cevat da yazılarında ortak menfaat ve ortak vatan kavramları üzerinde durarak çeşitli unsurları bu kavramlar etrafında birleştirmek istemiş ve yeni dönemde devlet sisteminin bu kavram üzerinde inşasının gerekliliğine işaret etmiştir. Ahmet Cevat özellikle Rumlara seslenerek izledikleri siyasetin yanlışlığına, Panslavizm siyasetinin Rumlar için tehlikesine ve Türklüğün Rumlar için yaptığı hizmetlere temas etmiştir.³⁷ Yunanlılığın, Büyük İskender’den beri böyle bir birliktelik ve refah görmediğini ancak sonra araya “*saadetinizi kıskanan şeytanlar*” girmiş ve kulaklara “*meşum sözler*” fısıldamışlardır.

“... *Sizi altında toplayan bu muhib binanın temellerini kazmaya, sizi gölgesinde saklayan bu muazzam ağacın köklerini baltalamaya başladınız. Dost çehresiyle görünen müşterek düşmanlar gafletinize gülüyorlardı. Çünkü kendi silahlarıyla yıkamadıkları evlerinizi size yıktırıyorlardı, toplarıyla fethedemedikleri kalelerinizi kendinize açtırıyorlardı. Mora – Peleponnes bir kayalıktan ibaretti. Orada fakir bir devletçik kurdunuz. Fakat Bulgarya’yı, Romanya’yı, Makedonya’yı Şarkî Trakya’yı gasp ettiniz, yıktınız. Binanın enkazı altında kendiniz de kalıp ezildiğinizin farkına bile varmadınız. Ah gafil çocuklar! Bu son harb-i*

“Türkler ve Rumlar”, *Akşam*, 20 Teşrinievvel 1334, No: 31, s. 1. Ayrıca bkz. “Rum Mebuslar Neden İtimat Reyî Vermediler?”, *Akşam*, 20 Teşrinievvel 1334, No: 31, s. 2

35 Ahmed Emin, “Haricî ve Dahilî Sulh”, *Vakit*, 20 Teşrinievvel 1334, No: 356, s. 1.

36 Ahmed Emin, “Rumluk ve Vatandaşlık”, *Vakit*, 23 Teşrinievvel 1334, No: 359, s. 1.

37 Ahmed Cevat, “Tarihin Sesi”, *Akşam*, 16 Teşrinisani 1334, No: 58, s. 1

umûmide dahi o düşman bildiğiniz Türklerin fedakârlığı, şüceati olmasıydı güzel Byzantion (İstanbul) da her ikinizin elinden çıkmayacak mıydı? Çanakkale’de dört yüz bin Türk canını feda etmeseydi şimdi Rus bayrağının temevvüc ettiğini (dalgalandığını) görmeyecek miydiniz?..”

Bu sözlerden sonra Ahmed Cevat, Rumluk için en büyük tehlikenin Slavlık olduğunu belirterek “müşterek vatanın” en güzel yerlerini el geçirmeye “müşterek pay-ı tahta” sahip olmaya çalışan Rus tehlikesine karşı Rumları uyarır. “... Koca Slavlık aleminin üzerimize çökmek üzere olduğunu hissetmiyor musunuz? Ah gaflet, gaflet... Bu yerler parça parça eski düşmanlarınızın elinde kalaydı Yunanlılık ne hale gelirdi? Acaba vatandaşlarınız Türklerin suçu, muhtelif düşmanların elinden memleketlerinizi birer birer kurtarıp birleştirmek mi? Artık barışınız, el ele veriniz. İstikalinizi müştereken tehdit eden tehlikelere karşı birleşiniz, kendinizi emin ve müreffeh bir vatan yaratmaya müştereken çalışınız...”

Ahmed Cevat, Türklere ve Rumlara seslenerek birleşmeleri gerektiğini söylemiştir:

“...Türklere de Rumlara da müştereken hitap ediyorum: Tarihin nasihatini dinleyelim. Tuttuğumuz yolu terk edelim. Wilson Prensipleriyle açılmak üzere olan yeni devreye layık bir millet halinde Milletler Cemiyeti içinde kendimize bir mevki-i mahsus temin edelim. Mazide birbirimize yaklaştıracak mahiyette bir inkişaf-ı tarihiyeyi inkâr etmeyelim. İstikbalde müşterek emniyetimizi tehdit eden tehlikeye karşı gözlerimizi kapamayalım. Şu saatte birleşmezsek ikimiz de gafletimizin cezasını çekeceğimizden emin olalım.”

Ahmed Cevat, “Atımız İçin” başlıklı yazılarında Wilson Prensiplerinin 12. maddesinde işaret edilen “Osmanlı İmparatorluğu’nun Türk aksamından” oluşan kısmının egemenlik hakkının tanınacağı konusu üzerine yoğunlaşmıştır. Türklerin kurduğu en son devlet I. Dünya Savaşı’nın neticeleri sonucunda çöküş tehlikesiyle karşı karşıya olan Osmanlı Devleti’dir. “Salim bir surette hâkimiyeti Anadolu’ya münhasır kalacak gibi görünüyor” diyerek Wilson Prensiplerinin “yeni Türkiye dâhilinde ve Türkler taht-ı hakimiyetinde bulunan diğer milletlere serbesti-i inkişaf hakkı” tanınmış olmasına dikkat çeker. Bu hak kullanılırken ve uygulanırken meselenin geniş bir nazarla çözülmesi gerektiğini düşünür.³⁸

Bu noktada Osmanlı İmparatorluğu’nun Türk aksamı ile gayri Türk aksamının birbirinden ayrılması gerekliliğine vurgu yapar. Irak, Suriye, Medine, Hicaz ve Filistin bölgelerini saydıktan sonra bunların dışında kalan “...bütün Memalik-i Osmaniye’de Türkler ve bunlarla beraber Ermeniler, Rumlar ve Müslümanlar sakindir... Türkiye haricinde dahi büyük miktarlara balığ mümessilleri bulunduğu ve bizim Rumlarla Yunanistan Rumları, keza biz Ermenilerle Rusya Ermenileri arasında lisanen ve harsen hiçbir fark olmadığı düşünülmelidir. Bu noktalar ne kadar sahih, katî, samimi olarak tenvir edilirse bu mühim meselelerin şimdiden hem bizi hem de bundan alakadarları memnun bırakacak, hiçbir tarafın atışını tehlikeye düşürmeyecek bir suret-i hal bulunmuş olur...”³⁹ Ahmed Cevat, “... Prensip olarak Yeni Türkiye dâhilinde kalacak her Rum kendi kendini Türkiyeli addetmeye, artık Yunanistan Rumlarıyla siyasi bir alakası olmamak varanının – ve bu Yunanistan olsun – ecnebi bir devletin arazisine iltihakını temenni etmemek lazım geldiğini kendi kendisine itiraf etmeye başlayacak olursa Türk vatandaşlarıyla anlaşmasına hiçbir mani kalmaz...” düşüncesindedir. Tıpkı Ahmed Emin gibi Ahmed Cevat da ortak bir vatan ve ortak menfaatler etrafında yükselen vatandaşlık hissini peşinden koşmaktadır.

38 Ahmed Cevat, “Atımız İçin, Yeni Türkiye Dahilinde Gayri Türkler ve Türkiye Haricinde Türkler”, *Akşam*, 29 Teşrinievvel 1334, No: 40, s. 3.

39 Ahmed Cevat, “Atımız İçin, İnhilal Eden Osmanlı İmparatorluğu, Doğacak Olan Yeni Türkiye”, *Akşam*, 23 Teşrinievvel 1334, No: 34, s. 3.

Mütareke döneminde azınlıkların tutumu ve “itihad-ı anâsır” tartışmaları içerisinde dikkat çeken bir diğer nokta daha önce yukarıda da değindiğimiz gibi Rum ve Ermeni unsurların dayanışması karşısında Türk – Müslüman birliği çağrısıdır.⁴⁰ Bu durum Türk – Kürt birlikteliğini gündeme getirmiştir. Türk – Kürt birlikteliğinin altında yatan ana düşünce onların din kardeşi ve kader ortağı olmasıdır.⁴¹ Aslında Kürt milliyetçiliğinin doğuşunda Ermeni milliyetçiliğinin yanı sıra 1913’ten sonra gittikçe ağırlık kazanan Türk milliyetçiliğinin de büyük payı olmuştur. 1910’lardan sonra İttihat ve Terakki’nin Türk milliyetçiliğine duyulan tepkiler Ermeni ve Rum milliyetçiliğini daha da körüklemekle birlikte Kürt milliyetçiliğinin de itici gücü olmuştur.⁴² Mütareke ortamında Kürt milliyetçiliği Kürdistan Teali Cemiyeti çatısı altında faaliyet göstermiştir. 1908’de kurulan Kürt Teavün Cemiyeti “Osmanlılık” idealine bağlı bir hayır cemiyetiyken Mayıs 1919’da kurulan Kürt Teali Cemiyeti tam anlamıyla bir siyasi cemiyetti ve Wilson Prensiplerinden istifade ederek Kürdistan hayali peşinde koşmaktaydı.⁴³ Cemiyetin önemli isimlerinden Şerif Paşa, Kürtlerin bağımsızlığını açıkça savunmaktaydı. Paris Barış Konferansı’na Kürtlerin taleplerini sunarak Ermeni temsilcileri Bogos Nubar Paşa ve Ohanidian ile anlaşarak imparatorluğun doğu vilayetlerinde Ermeni ve Kürt iki ayrı devletin kurulması konusunda uzlaştı.⁴⁴ Fakat buna rağmen Kürt Teali Cemiyeti’nin tutarlı bir siyasi programa sahip olmaması izlediği siyasette dalgalanmalara yol açmıştır. Cemiyetin başkanı Seyyit Abdülkadir Efendi’nin de aralarında yer aldığı bir kısım, İslam’ın ve halifeliğin müdafaası adına sınırlı bir Kürt özerkliği yenilenmiş bir Kürt – Türk kardeşliğini savunmuşlardır.⁴⁵ Bunun yanı sıra yukarıda da değindiğimiz gibi Şerif Paşa, Ermeni temsilcileri ile bir antlaşma imzaladığında Türk basınından tepkiler yağdı. Şerif Paşa’nın Kürtleri temsil edemeyeceği ve Kürtlerin Osmanlı saltanat ve hilafetinden hiçbir şekilde ayrılmayacakları belirtiliyordu.⁴⁶

40 Padişah Vahdettin’in Mondros Mütarekesi imzalanmadan kısa bir süre önce birlik ve beraberlik konusundaki şu sözləri önemlidir: “... Her halükarda bizim için çâre-i necât ittihâd ve ittifaktadır. Bugün ise ittihâd ve ittifaka her vakitten ziyade muhtacdır. Yeryüzünde bulunan bilhassa Müslümanlar için yalnız bir nokta-yı tevcih vardır: Bütün Müslümanlar dünyanın neresinde bulunursa bulunsunlar kabe-i muazzamaya dönerek edâ-yı sâlât ederler. İbadet ederken Müslümanlar arasında görülen bu vaziyet hiçbir vakit hatırımdan çıkmamalıdır. Efrâd-ı millet arasındaki ihtilaf-ı nazar da ancak bundan ibaret olmalıdır. Milletin mümkün mevki ihtilafı bulunsun bile herkes için bir nokta-yı ittihâd olan vatan ve millet gayesini bir an için gözden ve gönülden uzaklaştırmamalıdır...” Bkz. “Padişahımızın Sözləri”, *Akşam*, 10 Teşrinievvel 1334, No: 21, s. 2.

41 Şeker, *a.g.m.*, s. 162. Nesim Şeker, Ermeni ve Rum ittifakına karşı mütareke döneminde ön plana çıkarılan Türk ve/veya Müslüman birlikteliğine dayalı Türk-Kürt ittifakını sadece I. Dünya Savaşı sonrası ortamın bir sonucu olarak değerlendirmektedir. Bu siyasetin, İttihat ve Terakki’nin “*Ermeni ve Balkan Hıristiyanlarının tehditlerine*” karşı Müslümanları birleştirmeye çalışan siyasetinin devamı olduğu düşüncesindedir. Şeker, *a.g.m.*, s. 165. Bu düşüncüyü bariz bir şekilde Hüseyin Cahit’in “Türklük, Müslümanlık, Osmanlılık” makalesinde görmek mümkündür. Hüseyin Cahit, Türkler için birlik hedefini Müslümanlık değerleriyle kuvvetlendirerek gerçekleştirmek amacındaydı. “... *Erimiş bir madde tebellür edebilmek bir nokta-yı istinat arar. Meşrutiyet ateşiyile eriyen bütün muhtelif kabiliyetlerin, milliyetlerin tebellürüne nokta-yı istinat olacak anâsır ise Türk unsurudur. Türk unsuru bu büyük vazife-i vataniyi ifa edebilmek için behemehâl son derece müttehit ve müttefik olmaya mecburdur. Türkler kendi aralarında birbirlerine düşman-ı can gibi bir vaziyet-i mukabele alırlarsa diğer unsurları nasıl dâire-i ittihâda davet edebilirler... Türk olmak itibarıyla böyle birleştirmemiz gibi İslam olmak itibarıyla diğer vatandaşlarımız arasında ilelebet bozulması gayri kabil bir rabitanın, bir mecburiyet-i diniye olarak mevcut olduğunu düşünmeli ve birbirimizi daha iyi anlayarak bu rabitayı sıklaştırmaya çalışmalıyız...*” Bkz. Hüseyin Cahit, “Türklük, Müslümanlık, Osmanlılık”, *Tanin*, 16 Eylül 1325, No: 387, s.

42 Ünlü Kürt milliyetçisi Celadet Bedirhan, Atatürk’e gönderdiği mektubunda, Türk milliyetçiliğinin yuvası olan Türk Ocakları hakkında “*size Türkçü yetiştirdiği kadar bize de Kürtçü yetiştiriyordu*” diye yazmıştır. Bkz. Hamit Bozarslan, “Türkiye’de Kürt Milliyetçiliği: Zimnî Sözleşmeden Ayaklanmaya (1919-1925)”, *İmparatorluktan Cumhuriyete Türkiye’de Etnik Çatışma*, Der. Erik Jan Zürcher, 6. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s.

43 Cemiyetinin kurucuları ve teşkilatı hakkında bkz. Tunaya, *Türkiye’de Siyasi Partiler*, s. 430.

44 Bozarslan, *a.g.m.*, s. 95. *Akşam* gazetesinde yer alan haberde “Ermeni ve Kürt murahhasları konferansa müşterek bir nota vermişlerdir. Bu nota Şerif Paşa ile Bogos Nubar tarafından imza olunmuştur. Bu notada Ermeniler ile Kürtler arasında düşmanlığın ortadan kalktığı ve diğer taraftan Türklerde eski entrikalarına devam etme imkânı görmediklerinden artık Kürtlerle Türklerin de kendi hudutları içinde rahatça yaşabilecekleri beyan edilmiştir” denmektedir. Bkz. “Şerif Paşa ve Ermenilerle Türkler”, *Akşam*, 27 Kanunuevvel 1335, No: 456, s. 1.

45 Bozarslan, *a.g.m.*, s. 96.

46 Şeker, *a.g.m.*, s. 163, s. “Türkler ve Kürtler”, *Vakit*, 9 Mart 1336, No: 840, s. 2.

Ahmed Emin, Vakit'teki yazısında gayrimüslim azınlıkların amaçlarının belli olmasına karşılık Kürtlerin devletle ve Türk unsurla olan ilişkilerini farklı pozisyonlarını farklı bir şekilde değerlendirmiştir. Ona göre Kürt unsuru diğer unsurlardan farklı bir yere konulmalıdır. Meşrutiyetin ilanından sonra memlekette “pek cahilane ve tecavüzkâr bir Türkçülük siyaseti” başladığına dikkat çekerek bunun Türklerin kültürel gelişimini amaçlayan müspet bir Türkçülük ile hiçbir alakası bulunmadığını söyler. Ancak maalesef böyle bir Türkçülük anlayışının “resmi Türkçülük” olarak algılandığını ve “Arnavutların, Arapların, Kürtlerin inkişafına mani olmak ve kendilerindeki ruh-u milliyi öldürmek için her nevi silahlarla mücadele” ettiğini belirtir. Bunun bir tagallüp siyaseti olduğunu ve bu siyasetin “gerek Arnavut meselesinin gerek Arap ve Kürt meselesinin siyasi şekillerini adeta yoktan var ettiğine” dikkat çekmiştir. Bu siyaset daha sonra Arap ve Kürt unsurlarına sıçramıştır. Böylece gayrimüslim unsurların memleketin menfaatini düşünmedikleri bir sırada İttihatçıların uyguladıkları bu siyaset Müslüman unsuru da gücendirerek onlarda milliyetçi ve ayrılıkçı düşüncelerin oluşmasına neden olduğunu vurgular. Bu noktada Kürt meselesine sözü getirir:

“...Birçoklarını görüyoruz ki, Kürt ve Kürdistan kelimelerini ağızlarında çiğnemekte ve bu kelimeler etrafında münakaşalar açılması tehlikeli olabileceğine mühim bir tarzda ihtimal vermektedirler. Bizce asıl tehlike hakayığı olduğu gibi görememektir. Birbirine pek lüzumlu iki kardeş millet olan Türkler ile Kürtlerin birbirlerine ve müşterek vatana ait meseleleri serbestçe münakaşa etmelerinde hiçbir fenalık tahdis edemez. ...”⁴⁷

Ahmed Emin, Kürtlerin yaşam koşullarının iyileştirilmesi ve kültürel gelişimlerinin sağlanması durumunda bundan hem Kürt milletinin hem de ortak bir vatana sahip olmaları nedeniyle Türklerin de istifade edeceğinden ve bunun için de Kürt aydınlarına önemli görevlerin düştüğünden bahsetmektedir.

“... Bu kabiliyetin inkişafı Kürt münevverlerinin geride kalan Kürt kitlelerinin ahvaline yakından alakadar olmalarına yani Kürtler arasında hususî bir hayat-ı harsiyeye tesis etmesine bağlıdır. Böyle bir hayat tesis edecek olursa memleketin bir kısım ahalisi zümre ve fert itibarıyla daha yüksek seviyeye çıkmış ve memleket için daha nefî bir uzuv olmak imkânı elde etmiş olurlar ki, geniş düşünebilen her Osmanlı vatanperverinin vatanın menafisi namına buna memnun olması icap eder...”

Ahmed Emin, Kürtlere muhtariyet verilmesine de taraftardır. “... Mademki Kürt memurların Kürtlerle meskûn yerlerin ahvaline daha ziyade alakadar olacakları ve daha fazla bir merbutiyetle iş görecekları muhakkaktır. Kürt vilayetlerine mümkün mertebeye Kürt memurları intihap olunur ve Kürtlerle meskûn yerlerin hayat-ı idaresinde bu suretle tedrici bir muhtariyet tesisi için hükümetle Kürt münevverleri teşrik-i mesai edebilirler... Bununla birlikte Kürtler tam bir muhtariyet için henüz yeterli bir gelişmişlik seviyesine sahip değildirler. Bu nedenle Kürtler muhtariyete aşama aşama geçmelidirler... Aradaki siyasi rabitanın haleldar olamaması her iki tarafın menafî-i tabiyesi iktizasından olmakla birlikte idari muhtariyet hususunda sabırsızlık göstermemek Kürtlerin menfaatleri icabındandır. İyi yetişmiş birçok Kürt münevverleri mevcut olmakla beraber umûmiyet itibarıyla Kürtler henüz idari muhtariyetten istifade edebilecek bir seviyeye gelmemişlerdir. Aşiret hayatının umûmî hayata hakim bir vaziyette olması, muhtariyet meselesi mevzu bahis olmazdan evvel bir istihzar evresi geçmesi için başlı başına bir sebeptir...”

Ahmed Emin'e göre Kürt meselesi, Kürtlerin ve memleketin menfaatlerine uygun bir

47 Ahmet Emin, “Kürtler ve Kürdistan”, Vakit, 14 Ağustos 1335, No: 642, s. 1.

şekilde çözümlenirken şu nokta gözden kaçırılmamalıdır:

“...Türklerle Kürtler daima menfaatleri katî bir surette müşterek iki kardeş mevkiinde bulunmalı, doğrudan birbirleriyle hasbıhal etmeli, hiçbir zaman bir şahıs menafının aralarına girmesine meydan bırakılmamalıdır.”

Ahmed Emin, gayrimüslimlerin mütareke ortamında giriştikleri dayanışmaya karşı Müslümanların da durumu her alanda güçlendirmek için örgütlenme hedefi üzerinde durmuş ve bunun için de “cemaat teşkilatını” gerekli görmüştür. “... Bugün aramız dâhilinde yaşayan bütün unsurlar, Müslümanlar hariç olmak üzere, mükemmel cemaat teşkilatına maliktir. Bu sayede mevcudiyet ve kudretlerini muhafaza etmişlerdir... Cemaat teşkilatına malik bir unsur harice karşı müttehit ve bazı hususlarda menafi-i müşterekeye tabi bir kuvvet demektir... Bu cihetle bizim her şeyden evvel düşünülecek şey cemaat teşkilatını ihya etmek müttehit bir kuvvet haline gelmektir...”⁴⁸

Ahmed Emin bunun gerekliliğini ise şu şekilde izah etmiştir. “... Ferdi bir hayat geçiren efradı, cemaat haline koymak sayesinde gayet vasî kuva-ı içtimaiye istihsal olunacağına bu kuvvetlerden hem dinî ve ahlakî hem içtimai ve iktisadî şeraiti yükseltmek hem de memleketin kabiliyet-i hayatiyesini tezyit edecek tarzda bir dâhilî tesanüt husûle getirmek yolunda istifade edileceğine kail olduğumuz için bu sütunlarda cemaat teşkilatı meselesini mükerreren ileri sürdük...”

Ahmed Emin’in savunduğu Türk ve Müslüman unsurların da bir cemaat teşkilatı haline getirilmesi ihtiyacı, Hadisat gazetesi yazarlarından Benhur İsrail Efendi tarafından gereksiz ve hatta Osmanlılık için son derece tehlikeli görülmüştür. Bu konuya daha aşağıda değineceğimiz için burada ayrıntısına girmeyi konumuz açısından gerekli görmüyoruz.

Ahmed Emin Türk ve Müslüman unsurların iktisadi açıdan kuvvetlendirilmesi gerekliliğinin de altını ayrıca çizmiştir. “... Şurası inkâr kabul etmez ki vatandaşlık fikrinin memleketimizdeki derece-i inkişafına göre bizde memleketin mukadderatına hakikî surette alaka gösterebilen ve kendini bu toprakların bekçisi mevkiinde gören yegâne unsur İslam ve Türk unsurudur. Nitekim memleketin müdafaası hususunda en ziyade bu unsura istinat olunmaktadır. İslam ve Türk unsuru iktisaden zayıf bir halde bırakıldığı takdirde bu memleket tedrici surette sönüp gitmeye mahkûmdur. Demek ki mezkûr unsuru iktisadî bir inkişafa mazhar etmek mevcudiyetimizin devamına müteallik bir mesele şeklinde idi...”⁴⁹

D. İttihâd-ı Anâsır Yerine Türkçülük ve Türkçülüğün Hududu:

Mütareke dönemi basınının dikkat çeken özelliklerinden biri “ittihâd-ı anâsır” düşüncesinin artık imkânsızlığı ve bu tarihi gerçek karşısında ise Türkçülüğün en akılcı ve gerçekçi siyaset olduğu düşüncesinin dile getirilmesidir. Bu noktada ise Mütareke dönemi Türkçülük politikası üzerindeki tartışmaların temelde iki nokta üzerinde yoğunlaştığını görmekteyiz. Birincisi Türkçülüğün kültürel mi yoksa siyasal boyutta mı algılanması gerektiği; ikincisi ise bununla bağlantılı bir olarak Türkçülüğün coğrafi sınırlarının ne olması gerektiğidir. Bu tartışmalara bir üçüncü noktayı da eklemek gerekirse o da Türkçülüğün İttihatçılığın siyasî programı olup olmadığı tartışmasıdır.

Mütareke döneminde Türkçülük siyaseti hakkında yazılar kaleme alanların başında Mehmed Fuat (Köprülü) gelmektedir. Mehmed Fuat “ittihâd-ı anâsır” fikrini ihtiva eden Osmanlılık düşüncesinin özünü tarihi gelişimini vererek söze başlar. “Osmanlı” kelimesi

48 Ahmed Emin, “Cemaat Teşkilatı”, *Vakit*, 28 Teşrinisani 1335, No: 741, s. 1

49 Ahmed Emin, “Türk ve İslam Anâsırının İktisadi İtilası”, *Vakit*, 16 Eylül 1334, No: 325, s. 1.

Tanzimat’la birlikte meşhur olmuş bir kelimedir ve bu tabir yeni bir milliyet manasına gelmektedir. “Onlar ‘milliyet-i Osmaniye’ diye Osmanlı saltanatının siyasi hudutları dâhilinde yaşayan bütün muhtelif milletlerin heyet-i mecmuasını kasd ederler. Türkler, Araplar, Rumlar, Ermeniler, Yahudiler... hepsi bu müdavelede (karışım) dahildir.”⁵⁰ Tanzimat’la birlikte Avrupalılaşmak isteyen herkes Osmanlılık fikrinde birleşmiştir. “Tanzimat’tan evvel saltanatın ‘İslam’ ve ‘reaya’ diye hukuk ve vezâifce birbirinden sarîh surette ayrılan Müslim ve gayrimüslim tebaası artık her surette müsavi olacak, din ve mezhep farkları kalkacak, bu surette dinin ve milletin ayrılıkları fevkinde umûmî bir ‘Osmanlı milliyeti’ vücuda gelecekti.” Mehmed Fuat, buna rağmen “Tarihi zaruretlere tamamiyle muğayyir olan bu çocukça hayale aldananlar eğer dikkat etseler daha ilk günden bunun imkânsızlığını anarlardı” diyerek Osmanlılığın, modern ulusu yaratan dinamiklerden çok farklı bir şekilde yani dil, din ve ırk kavramlarına bakmaksızın yapay karakterde bir düşünce sistemi olduğu tespitini yapabilmıştır. Her şeyden önce “Osmanlılık” kimliği, 19. yüzyılda yani ulus-çağında, din, soy, dil gibi çağın gerekliliklerine sırt çeviren bir fikir akımıdır.

Mehmed Fuat daha 19. yüzyılda milliyetçilik düşüncesinin Hıristiyan unsurları etkilediğini ve bunları da Avrupalı güçlerin himaye ettiğinden söz eder. Amaç istikallerini kazanmaktır. Ancak Tanzimat ricali Müslim ve gayrimüslim bütün ahalinin hukuk ve vazifece eşitliğini sağlayacak ıslahatları samimi bir şekilde gerçekleştirmektedirler. Bağımsızlık peşinden koşan azınlıkların ise bu samimi ıslahat hareketlerini engellemek ve Avrupa devletlerinin müdahalesini sağlamak için var güçleriyle çalıştıklarından bahisle bu dönemdeki ıslahatların karakteristiğini irdeler. “... Yalnız iki tarz-ı ıslahat mütemadiyen tasaddüm ederek, karışarak, taarruz ederek yekdiğerinin husûlpezir (hasıl olmuş) olmasına mani oldu. Bu iki ıslahattan biri ‘Hıristiyanî’dir. Şikâyet ettiği fenalıklara devay-ı gil olarak muhtariyet-i mahalliye ve cemaat-i mezhebiye imtiyazatı suretinde tevzi eder. Diğeri ‘Türki’dir. Usûl-ü hükümette ve temsiliyet-i umurda umûmî bir inkılâb vücuda getirecek devletin selametini temin maksadına matuftur. Birincisi parçalayarak, hürriyeti istihsale; diğeri ıslahat ile temine say’ eder. Birincisi ecanibin himayesini temine çalışır, diğeri millidir...”

Mehmed Fuat Tanzimat’la başlayan ıslahat girişimlerinin Avrupalı devletlerin müdahaleleri ile başarısız olduğunu ve bunun sonucunda da “ittihâd-ı anâsır” imparatorluğu meydana getiren unsurlar arasında tam anlamıyla oluşmadığından bahisle sözü II. Meşrutiyet’in ilanına getirir. “...On Temmuz inkılâbı Tanzimat esaslarının memlekete vasî surette tatbikini intac eden bir hareket-ı ahrarâne olduğu cihetle “Osmanlılık” ve onun neticesi olan ittihâd-ı anâsır fikirleri safdilâne bir surette tekrar ortaya çıktı. Osmanlı İttihat ve Terakki ricalinin nazarında Rum, Ermeni, Arap, Türk, Arnavut yoktu. Yalnız Osmanlılar vardı... ‘Farkımız yok biz eşitiz, hep Osmanlı, hep kardeşiz’ nağralarıyla bağırđımız, Hocalarla Papazları yan yana arabalara bindirdiğimiz için tarihin kaç asırlık tahlillerine gözlerimizi kapayarak budalalar gibi ‘ittihâd-ı anâsır’ hayallerine inanmıştık.”

Hâlbuki o zamana kadar milliyetçilik fikri çoktan imparatorluğu oluşturan unsurlar arasında yayılmış ve yalnız gayrimüslim unsurlara değil, “Araplar, Arnavutlar gibi Müslüman unsurlara da kuvvetle nüfuz etmişti.” Bu ortamda ise milliyetçiliğin tesir etmediği tek bir unsur olarak Türklerin kaldığından bahisle sözü Türk milliyetçiliğinin ihmal edilmişliğine getirir. “...Zavallı Türkler, güya başka unsurları kuşkulandırmamak için kendilerini unutmaya, kendileri için çalışmamaya razı oluyorlardı. Osmanlı İmparatorluğu içindeki bütün unsurlar birer vaziyet-i müstakile halinde teşkile var kuvvetleriyle

50 Köprülüzade Mehmed Fuat, “Bugünkü Hadisat Karşısında Türkcülük – 2, Tanzimat’tan Beri Osmanlılık Telakkisi”, Akşam, 27 Teşrinievvel 1334, No: 38, s. 3.

çalışırlarken Türkler imparatorluğu muhafaza için muhtelif emellere ve istikametlere malik ve muhtelif kuvvetler arasında bir çimento vazifesini görmekle uğraşıyorlardı. Osmanlı İmparatorluğu'nun hayatını ancak bu surette muhafaza edeceklerini zanneden gafil Türkleri, Türk olmayan unsurlar bu tehlikeli yolda yürümek için şiddetle teşvik ediyorlardı. Güya Türkler, Türk olduklarını anlarsalardı diğer unsurlar da millî fikirlere kapılacaklarmış ve Osmanlılar bundan ziyan görecekmış. Hâlbuki o zamana kadar olan olmuş, Türklerden maada bütün İslam ve Hıristiyan unsurlarda milliyet cereyanı şiddetle inkişaf etmişti..."

Mehmed Fuat bu açıklamalarından sonra Türkçülük siyaseti ile İttihat ve Terakki'nin ilişkisine değinir. İttihatçıların Osmanlılık hissini tesis etmek adına sadece gayrimüslim unsurlar arasında milliyetçi akımların yayılmasına engel olmakla kalmayıp, "... Arnavutlar ve Araplar gibi bize birçok nokta-yı nazardan merbut olan ve bu merbutiyetleri kendi menfaatleri iktizasından bulunan İslam unsurlarının milli inkişafına da kuvvetle men' olmak istediler..." Mehmed Fuat'a göre İttihatçılar gerçek anlamıyla "Türk milliyetperveri olsa idiler kan ve ateşle millî cereyanların tevkife edilemeyeceğini anlar ve lüzumsuz ve haksız yere Arnavutluk'ta Arabistan'da Türk kanı dökerek Osmanlı İmparatorluğu'nun İslam unsurları arasında manasız husumetler tevliğine sebebiyet vermezlerdi."

"... Eğer İttihat ve Terakki ricali Türkçü olsaydılar bir taraftan Türk milliyetperverliğinin inkişafına çalışırlar diğer taraftan da Arnavutlar ve Araplar arasında Osmanlı İmparatorluğu'nun menafi-i aliyesi ile pek kolay kabil-i telif bir milliyet cereyanını tervic ve himaye ederler idi. Osmanlı İmparatorluğu'nun muhafazası için bu en büyük bir zarurettir..."

Mehmed Fuat'ın bu sözlerinden bazı önemli sonuçlara ulaşmak mümkündür. Her şeyden önce İttihatçıların gereksiz yere Arnavutluk ve Arabistan'da Türk kanı döktüklerini söyleyerek "Türk" kelimesinin kapsamını ortaya koymaktadır. Onun Türklük ile kastettiği şey Müslümanlık ortak paydasında birleşen unsurlardır. Bu açıdan bakıldığında ise Türklüğü ırksal boyutuyla değil, kültürel boyutuyla ele almaktadır. Bu fikrini de yukarıda değindiğimiz üzere "...Arnavutlar ve Araplar gibi bize birçok nokta-yı nazardan merbut olan..." ifadesiyle dile getirmektedir.

Bu noktada Mehmed Fuat'la aynı yaklaşım içerisinde olan bir başka isim Ahmed Emin'dir. Mütareke günlerinde milliyetçiliğin zararlı bir düşünce akımı, milliyetçi kişilerin ise tehlikeli kişiler olarak algılanmasının altında yatan nedenlerini şu başlıklar altında toplamıştır:

"... Milliyetperverlik nokta-ı nazarından ortalıkta büyük bir teşevvüş (anlam karmaşası) bulunmasının sebeplerini tahlil edecek olursak şu neticelere varırız: 1-Milliyet fikrine zıt insaniyet fikirleri. 2-Milliyet fikrini reddeden Müslümanlık fikirleri. 3-Siyasi Türkçülük. 4-Müslüman Türklerin vaziyeti. 5-İttihat ve Terakki ile milliyetperverlik arasındaki münasebet."⁵¹

Ahmed Emin bu yazısında 3. maddede söz ettiği "Siyasi Türkçülük" hususunun "memlekette pek yanlış bir siyasi cereyan açtığından" bahisle bu konunun 4. maddede yer alan "Müslüman Türklerin vaziyeti" ile birlikte ele alınması gerekliliğinden söz eder. Ahmed Emin, Türklüğün siyasal ve ırksal bir boyutta algılanmamasını ister. Türklüğe siyasal bir anlam verilir verilmez imparatorluk içindeki gayri Türk unsurların kendisini dışlanmış bir şekilde bulduklarını söyler.

51 Ahmed Emin, "Milliyetperverliğin Hududu", *Vakit*, 17 Eylül 1335, No: 673, s. 1.

“... Osmanlı Türkleri için Türklük bir kan meselesi değil, bir hars, lisan ve –amelî nokta-ı nazardan – din meselesidir. Asırlardan beri Asya merkezinden gelen bir kısım kan diğer sayısız menba'lardan sislerle gelen kanla birleşerek tamamıyla yeni bir halita (karışım) husule getirmiştir. Bu yeni milleti her şeyden evvel Osmanlı Türklüğüne ait tarih ve ananât (ananeler) alakadar eder. Lakin diğer taraftan kendilerinden lisan ile birçok ananeler ve iyice tebellür etmiş bir hars tevarüs (birinden diğerine geçme) ettikleri menba'-ı esasiye alakadar olmaları ve bu menbalarla mevcut her nevi rabitaları canlı ve müsmir bir hale koymaları her halde faydaya muciptir. Buna mukabil Türklüğe siyasi bir mana verilir verilmez kan itibarıyla Türk olmadıklarını bilen pek çok efradı Türk vaziyet-i siyasiyesi haricinde bırakmak lazım gelir. Kendilerini Osmanlı Türkü addeden birçok Araplar, Kürtler, Çerkezler, Türkçülüğün efratkâr bir siyasi cereyan takip ettiği sıralarda gücenmeye ve kendi kendilerini hususî bir vaziyette görmeye başlamışlardır...”

Ahmed Emin, bu tesirin zamanla ortadan kalktığını ve günümüzde milliyetçilik meselesi mevzu bahis olduğu zaman “bütün bu unsurlar bilâ-tereddüt kendi kendilerini milliyetperverlik halkasına dâhil” ettiklerinin altını çizer. Ahmed Emin’e göre Müslüman unsurların Arap havalisi, Kürdistan, Kuzey Kafkasya ve Arnavutluk hakkında besledikleri emeller milliyetçilik için bir engel değil, “mütemmim bir menba” teşkil eder. İster aynı idare altında olsun ister ayrı ayrı idarelere sahip olsunlar geçmişte Osmanlı İmparatorluğu altında yaşamış tüm Müslümanlar arasında “mevcut rabitalar ve alakadar birbirini ihlal değil, itmam edecek bir mahiyettedir.”

Ahmed Emin’in de Mehmed Fuat gibi “Türklük” ya da “Türk Milliyetçiliği”nden anladığı şey Türk ve Müslüman unsurların birlikteliğidir ve bu açıdan bakıldığında milliyetçilik, Müslüman unsurların dışlanması anlamına gelmez. Çünkü bir memlekette yaşayan insanların özel menfaatlerini gözetmeleri (bundan kastettiği şey Türklüktür), umûmî menfaatlerin (yani Müslümanlık) göz ardı edilmesi anlamına gelmez. Ahmed Emin bu düşüncesini “Bir memlekette yaşayan insanların kendi muhitlerine alakadar olmaları ve hâkimiyetleri altındaki arazi ile daire-i iştigallerindeki mesail hakkında hususi bir rabita mevcut bulunması umûmî bir rabitayı kesr etmez, bilakis takviye eder” sözleriyle ifade etmiştir.

Türk milliyetçiliği ve İttihatçılık arasındaki ilişki konusunda ise Ahmed Emin de Mehmed Fuat’la aynı yaklaşıma sahiptir. Milliyetçiliğin yanlış yorumlanmasının nedeni ise milliyetçilikle İttihatçılığın “müteradi” yani birbirini bütünleyen, eş anlamlı kavramlar olarak algılanmasıdır. Halbuki İttihat ve Terakki’nin takip ettiği yanlış ve tahripkâr milliyetçilik siyaseti, milliyetçilikle İttihat ve Terakki arasında bağlantı kurmak için yeterli bir neden değildir. Ahmed Emin’e göre kişisel menfaatleri peşinde koşan İttihatçıların “milliyet” kelimesinden anladıkları sadece kendi zümreleridir. Memleketi zümre menfaati namına feda etmekten çekinmezler. Ahmed Emin için milliyetçilik İttihatçılık demek değildir. Bununla birlikte bugünkü ortamda milliyetçilik ile İttihatçılık arasında bağ kuranlar, milliyetçiliği gözden düşürmeye çalışanlar her açıdan düzgün ve gelişmiş bir millî hayatın, şahsî çıkarlarının teminine engel teşkil ettiğini bilen ve bunun için milliyetçiliğe karşı olan “adî tiynetli adamlardır.”

Ahmed Emin, “Türkçülük ve Memleketçilik” başlıklı makalesinde “Osmanlılık”, “Türklük”, “Türk ve Müslüman” kavramları ile İttihat ve Terakki’nin Türkçülüğü konusuna daha da açıklık getirmiştir.⁵² Öncelikle “Türk”, “Türkiye”, “Türk ve Müslüman” ve “Osmanlı” kelimelerinin manasını değerlendirmiştir. Ahmed Emin için mütareke döneminde pek çok

52 Ahmed Emin, “Türkçülük ve Memleketçilik”, *Vakit*, 20 Teşrinievvel 1335, No: 706, s. 1.

konuda olduğu gibi memlekete ve memleketi oluşturan ahaliye verilmesi gereken isimlerin ne olması gerektiği konusunda da bir birliklilik yoktur. Bu memlekete, bu topraklara Fransızca kökenli bir isim olan “Türkiye” isminin verildiğine ve buradan hareketle efrad- milleti kastederken “Türkler” tabirinin kullanıldığına işaret eder. Irk konusu söz konusu olduğunda ise “Türkler ve Müslümanlar” denildiğini ve böylece bu iki kavramın iç içe geçtiğine dikkat çekmektedir. Ahmed Emin bu konuda kullanılabilecek üçüncü bir kavramın “Osmanlı” kelimesi olduğunu söyler. Onun için hukuki ve tarihi açıdan yegâne doğru tabir bu olmakla birlikte hiç kimsenin bu “Osmanlı” kelimesini ağzına almaya cesaret edemediğine değinir. Çünkü “Osmanlı” kelimesinin ihtiva ettiği vatandaş kavramı öyle bir kavramdır ki, “...memlekete hiçbir merbutiyet beslemediklerini açıktan açığa söylemekten başka vatanın tecziyesine ve harabiyesine taraftar olduklarını gizlemezler...” Ahmed Emin bu nedenle “Osmanlı” kelimesinden doğan samimiyetsizliğin “Türk”, “Türk ve Müslüman” kavramlarının kullanılmasından başka çare bırakmadığı düşüncesindedir.

Ahmed Emin’e göre “...Osmanlı Türkleri arasındaki rabita tarihen sabit olduğu üzere bir kan rabitası değil, bir din, lisan ve vatandaşlık rabitasıdır...” ve “İslam olan ve Türkçe tekellüm eden her fert daha ilk nesilde unsur-u galip efradından addolunmuştur.”

Ahmed Emin bu bağın uzun süre devam ettiğini ve imparatorluk içindeki toplulukları bir arada tuttuğunu ancak Avrupa’daki sanayi ve ticaret alanında yaşanan gelişmelerin devlet ve vatandaşlık fikrinin esasını temelden değiştirdiğini artık bundan sonra vatandaşları birbirine bağlayan şeyin, siyasi rabita ve bunun üzerine kurulan ortak menfaat ve dayanışma olduğunu belirtir. Tanzimat hareketi bu yeni vatandaşlık anlayışını memlekette hâkim kılmak için başlatılmış bir hareket olmakla birlikte uygulamada yanlışlıkların yapıldığına dikkat çeker. Özellikle yabancıların gayri Müslim unsurlar arasında yaydığı milliyet esasının memleketteki Osmanlılık esasını samimiyetsiz bir konuma düşürdüğünü ve bunun sonucunda da memlekette iki tip adamın oluştuğunu belirtir. “...Memlekete samimi surette merbut olanlar ve tarihin kendilerine verdiği Osmanlı tabiyetini bir yük diye telakki edenler.”

Memlekete samimi bir şekilde bağlı olanların Müslümanlar ile az sayıdaki Hıristiyanlardan oluştuğunu ve bunların ancak ortak paydalarda buluşabileceğini söyler. Her bir unsur toplumun genelinin menfaatlerini gözetmeli ve bu sayede memleket için yeni bir gelişme olanağı sağlamalıydı. Bu noktada Türk kültürünü imparatorluğu oluşturan diğer unsurlara zorla kabul ettirmek mümkün olmadığına göre “her bir unsurun lisanıyla ve hususiyet-i kavmiyesiyle uğraşmasına meydan bırakmak lazımdı. Aynı zamanda aradaki siyasi ve iktisadi rabitaların takviyesine ve müşterek lisanın tamimine çalışmak icap ediyordu.” Ahmed Emin ancak bu sayede kısa bir sürede milliyet fikrinin imparatorlukta yarattığı tahribatın giderilebileceğinin düşünüldüğüne dikkat çeker. Ancak bu düşünceyi geniş bir sahada hayata geçirebilecek “liberal bir kuvvet” oluşturulmadığı için başarısız olunmuştur.

Ahmed Emin, II. Meşrutiyet’in ilanından sonra kültürel gelişim konusunda en dikkat çekici gelişmenin Türkçülük hareketinin başlaması olarak değerlendirir. Ahmed Emin için bu hareket kadar doğal ve meşru bir şey olamaz. Türklerin lisanını, ilmini, sanatını yükseltmek Türk tarihinin eski devirleri ile meşgul olmak kimseye zararı olmadığı gibi memlekete ve Türklüğe büyük faydaları olan şeylerdir. Ahmed Emin için Türkçülüğün hakikatte büyük faydaları görülmüştür. Lisan ilerlemiş, Türk gençlerinde görülen Avrupa taklitçiliği azalmış, serbest bir münakaşa ortamı doğmuş ve Türk Ocağı gibi müspet bir makam kurulmuştur. Ancak Ahmed Emin’e göre bu kazanımlar iyi idare edilebilseydi

kimsenin bir şey demeye hakkı olmazdı. “... Ne çare ki, bazı İttihat Terakki erkânı için esasını bile anlamaksızın gayet tağallübkâr (zorba) zihniyetle işe karıştılar. Türkçülüğü hars sahasından alarak buna siyasi bir mana verdiler...” İşte bu dakikada Ahmed Emin, Türkçülüğün imparatorluk içindeki diğer Müslüman unsurlarda milliyetçi hisleri tetiklediğine dikkat çeker:

“... O zamana kadar Türk’ten başka bir şey olduğunu hatırlamayan, Müslüman olan, Türkçe söyleyen, vatan için canlarını fedaya hazır bulunan birçok Araplara, Kürtlere, Arnavutlara, Çerkezlere, Boşnaklara, Lazlara, Gürcülere Türk’ten başka bir şey oldukları belki de ilk defa olarak ihtar edildi. Vatan haricen mütemadi tehlikelere maruz iken dâhilde gayri samimi düşman unsurlar hiç eksik değilken memlekete sıkı sıkıya merbut olan unsurları gücendirmek ve darıltmak affolunamaz bir kabahattir... Müstakbel hayatımızı tanzim ederken bu hatalardan uzak durmamız ve Türklüğün daha ittisa ve inkişafına müsait ve memlekete samimi surette merbut olan bütün unsurları ihtiva edecek kadar vasi bir zemin bulmamız icap eder...” Bu nedenle Ahmed Emin’e göre Türkçülüğe İttihatçıların baktığı gözle bakılmamalıdır.

Görüldüğü gibi Ahmed Emin, Türkçülüğün kültürel anlamını yitirerek siyasal bir kimliğe bürünmesi üzerine son derece tahripkâr bir düşünce haline geldiği düşüncesindedir. Ancak Ahmed Emin’in bu yazısı Milli Türk Fırkası’nın⁵³ kurucuları arasında yer alan Hamdullah Suphi Bey tarafından fırkanın yayın organı “İfham” gazetesi vasıtasıyla tenkit edilmiştir. Hamdullah Suphi, Vakıf ve Ahmed Emin “tebdil-i meslek etmiş olmakla” suçlamaktadır. Aynı şekilde Ahmed Ferit (Tek) de bu yazıyı eleştirmiştir.

Ahmed Emin bu eleştirilere Vakıf gazetesinin her şeyden evvel “milliyetperver” bir gazete olduğu yanıtını verir.⁵⁴ Vakıf, milliyetçiliği daima geniş bir çerçevede anlamıştır ve milliyetçiliği ırk ve kan değil, kültürel açıdan ele almıştır. Ahmed Emin’e göre milliyetçiliğin dünyada iki türü vardır. Birincisi memleketin hakiki ve devamlı menfaatini savunur ve bu doğrultuda soğukkanlılığını koruyarak ılımlı bir surette memleket meseleleriyle ilgilenir ki, “Vakıf”ın bu tip milliyetçilikten yana olduğunu söyler. İkincisi ise sabit bir hissiyat ve düşünceye bağlı bulunan ve memleket meselelerini doğrudan göremeyen müfrit bir milliyetperverliktir. Bu milliyetçilik anlayışı ise muhalif fikirleri zararlı olarak görür ve tahripkâr bir tepkiye neden olur.

Ahmed Emin, “Milli Türk Fırkası’nın müessisleri ile bizim aramızda gaye itibarıyla tamamıyla iştirak vardır” demektedir. Bu iştiraki de şu şekilde açıklar:

“... Bizim hepimizin bugün takip etmemiz lazım gelen gaye vatanın istihlas ve inkişafıdır. Bu gayenin husulü için mümkün olduğu kadar çok kuvvet ve nüfuz sahibi olmamız ve gayede müşterek olan bilcümle efradı müttehit bir halde bulundurmamız

53 Milli Türk Fırkası 9 Aralık 1919’da kurulmuştur. Kurucuları arasında Hamdullah Suphi (Tanrıöver), Ahmed Ferit (Tek), şair Mehmed Emin (Yurdakul), Yusuf Akçura, Abdülhak Adnan (Adivar) gibi isimler yer almaktadır. Tunaya, Milli Türk Fırkası’nı, Milli Meşrutiyet Fırkası’nın devamı olarak değerlendirmektedir. Parti programında dikkat çeken hususlar şunlardır: “Madde-2: Fırka, milliyet prensibini muasır telakkiye göre anlar ve emperyalist efkârdan katıyen uzak olarak Osmanlı İmparatorluğu’nun Türk veya Türk lisan ve adeti ile meluf Müslümanların ekseriyetini haiz olan kısmında sakin ahalinin kendi iradesi ile kendi mukadderatına hâkim olabilmesi için çalışır. Madde-3: Milli Türk Fırkası, Türk tabirinden ırk tefrik etmeksizin Türk lisan ve terbiye ve hissiyatı ile meluf olanların heyet-i mecmuasını kasteder. Madde-4: Türk milletinin anâsır-ı asliyesinden biri de İslamiyet’tir. Fırka Türk’ün birliğini ve hukukunu müdafaa ederken İslamiyet’in ve Türkiye’de sakin Müslümanların hukukunu da müdafaa eylediğine kanidir. Madde-5: Fırka, Türkiye denilen Türk veya Türk medeniyetini kabul eylemiş Müslüman ekseriyetle meskûn kıtanın tamamıyet-i mülkiyesinin temin edilebilmesini katıyetle talep eder.” Bkz. Tunaya, a.g.e, s. 440 vd.

54 Ahmet Emin, “Siyasi Türkçülük”, Vakıf, 23 Teşrinievvel 1335, No: 709, s. 1.

lazımdır. Herhangi bir kısım efradı feda etmeye veya gücendirmeye bugünkü vaziyetimiz müsait değildir. Binaenaleyh istikbale ait vatandaşlık çerçevesini o kadar geniş bir surette çizmeliyiz ki, vatana merbut olan bilcümle efrat bunun içinde rahatça yer bulabildikten başka yeni geleceklere de yer kalabilsin.

Bu maksat için çizilebilecek çerçeve ancak Osmanlılık çerçevesi olabilir. Şu surette ki, kalp, his, menfaat cihetiyle Osmanlı olmayıp yalnız lafzen Osmanlı olanlar Osmanlılık dairesi haricine çıkmaları ve temayül ettikleri hükümetlerin tabiiyetini iktisap etmeleri gayet geniş nazarlı bir siyaset ianesiyle temin edilsin...”

Ahmed Emin, vatandaşlığın ifadesi için “Osmanlılık” kavramı yerine “Türk” kelimesinin kullanılmasının sakıncaları olduğunu altını çizer. Çünkü Türk kelimesi ile çerçeveyi geniş tutmak mümkün değildir. “... Türk kelimesinin manası ne kadar tevsi edilse bunun içine Türkçe söyleyen Müslüman mefhumundan fazla bir şey sıkıştırılmaz...” Oysaki “Osmanlılık” çok daha geniş ve kucaklayıcıdır. “Türkçülük ve Memleketçilik” başlıklı yazısında da belirttiği üzere, memleketi samimi bir şekilde bağlı olanların Müslümanlar ile az sayıdaki Hıristiyanlardan oluştuğu ve bunların ancak ortak menfaat paydasında buluşabileceği gerçeği dikkate alınacak olursa, sadece Türk ve Müslüman unsurları için alacak bir çerçeve yerine çok daha geniş ve kucaklayıcı “Osmanlılık” çerçevesi en doğru tercihtir.

Ahmet Emid, Milli Türk Fırkası mensuplarının asrımızın “vatandaşlık” kavramının manasını anlayamadıklarını söyler. Din, kültür gibi unsurlar vatandaşlık için yeterli olamaz. Asrımızın vatandaşlık bağı ortak menfaatlerdir. Ona göre “tabiiyet” yani vatandaşlık “bir şahsın muayyen bir devlete kanunî surette merbut olduğunu, o memleketi benimsediğini ve menafi-i esasiyesini oranın ahaliyle müşterek görmesi” şeklinde tanımlar. “...Mesela İngiltere’de Anglo-Sakson harsî ve Protestan dini hâkimdir. Fakat İngiliz denince ne bir Anglo-Sakson ne de bir Protestan anlamayız. Ortodoks bir Ermeni, bir Rum, bir Müslüman, dinini ve eski harsına ait temelleri muhafaza etmek şartıyla pekâlâ İngiliz tabiiyetini iktisap edebilir ve kendine İngiliz unvanı verilebilir...”

Ahmed Emin’e göre “Türk kelimesi ne kadar vasi tutulursa tutulsun bütün Osmanlı tabiiyetine haiz olan ve büyük bir kısmı yarın da haiz bulunacak olan kitle son dereceye kadar gayri mütecanistir. Hars itibarıyla kendini Türk’ten başka gören pek çok adamlar bu kitleye dâhil olduğu gibi sulhten sonra binlerce Hıristiyan mutlaka Osmanlı tabiiyetini muhafaza edecektir. Tabiiyet siyasi bir manaya haiz olmayan Türk kelimesi ile ifade olunacak olursa yüz binlerce kıymetli Osmanlı tebaası devlet çerçevesi haricinde... kalacaktır...”

Ahmed Emin bu nedenle Türklüğün kültürel alandan çıkıp siyasi alana girmesini sakıncalı bulur. Türklüğü kültürel, Osmanlılığı ise siyasi faaliyet alanı olarak görmüştür. Tıpkı Amerika’da olduğu gibi çeşitli etnik kimliklere, dillere ve dinlere ait insanları bir arada tutabilmek için:

“...Bu ecnebileri Amerika’da yapıldığı gibi Osmanlılık kapısından siyasi hayatımıza sokmaktan ve sonra harsî Türk tesirlerine maruz bırakmaktan başka bizim için hiçbir çare-i necat yoktur... İstikbalimizi ancak siyasi Osmanlılık çerçevesi dâhilinde birbiriyle hiç taarruz etmeksizin muayyen mecralar dairesinde icrâ-yı faaliyet eden İslam dini, Türk harsı ve garp usul-ü mesaisi şeklinde tasvir edebiliriz ve Türkçülüğün asıl müfit saha-yı faaliyeti olan hars sahasını bırakıp politika sahalarına sokulmasını her şeyden evvel Türk harsı için pek büyük bir tehlike diye telakki ediyoruz.”

Mütareke basındaki önemli tartışmalardan biri de “Akşam” gazetesi yazarlarından Ali Canip ile “Hadisat” gazetesi yazarlarından Cenap Şehabettin ve Benhur İsrail Efendi arasındaki tartışmadır. Ali Canip, “Akşam”daki yazısında Türkçülük siyasetinin İttihatçılıkla eşdeğer tutulması ve Türkçülüğün unsurlar arasındaki ahengin bozulmasına neden olduğu şeklindeki iddialara yanıt vermiştir.⁵⁵ Ali Canip’i rahatsız eden ilk iddia “İttihat ve Terakki Hükümeti’nin tervic ettirdiği Türkçülük siyasetini kabul etmeyenler her hususta bedbaht oldular, teali edemediler.” iddiasıdır. Bu iddiaya karşı “... Dünkü kabineye bakınız: Belki Cemal Paşa, Türk Yurdu’nu okuyordu. Fakat Enver Paşa’ya Sebürreşad’ın nokta-yı nazarı elbette daha mülayim geliyordu değil mi? Köprülüzade Mehmed Fuat Bey, Darülfünun’a girmişti ama zat-ı âlînin, Ali Ekrem Bey, Halid Ziya Bey, Naim Bey de pekâlâ bir kürsü bulmuştu. Bir de Türkçü olarak tanınmış bir hayli zatları hatırlayınız, sürgüne giden Ahmed Ferit Bey, Mustafa Suphi Bey, son senelerde pek hazin bir hayat süren Akçura oğlu Yusuf Bey bu cereyanın ileri giden azalarındandır. Üç seneden beri haftada altı yüz elli [kelimenin] vazife-i tashihine memur bendenizi bu maruzda hiç zikretmeyeceğim...” diyerek Türkçülük siyasetini benimseyenlerin, iddia edildiğinin aksine, son derece büyük sıkıntılara maruz kaldıklarının altını çizer.

İkinci iddia ise Türkçülük cereyanının “ham bir hayal” olduğu, “unsurlar arasına nifak soktuğu” ve hatta “umûmî harbe girmemize sebep olduğu”⁵⁶ şeklindedir. Türkçülük cereyanının “ham bir hayal” olduğu ve “unsurlar arasına nifak soktuğu” iddiasının sahibi ise Hadisat gazetesi yazarı Benhur İsrail’dir.⁵⁷ Ali Canip Bey, Benhur İsrail’in bu iddiasına “... Bir Osmanlı milleti ibda etmek, işte halis bir ham hayal!” karşılığını vermiş ve asıl imkânsız ve gerçeklikten uzak olan şeyin Türklük değil Osmanlılık olduğunu vurgulamıştır. Benhur İsrail’in felsefe ile uğraştığına işaret ederek “...Bütün dünyanın haritası milliyet esasına göre tashihe başlanırken bu nasıl filozofluk?..” sorusunu yöneltir.

Ali Canip için “Osmanlılık siyasi bir tabirden ibarettir.” ve Benhur İsrail Efendi’ye şu sözlerle hitap eder: “Üstat, hiç şüphe yok Mehmet, Yorgi olamaz. Dikran da Mişon! Hepsinin ayrı dilleri, ayrı dinleri, ayrı vicdanları var. Süleyman Nazif’e istediğiniz kadar Osmanlı edibi diyelim. Mesela Ermeni edebiyatının içine giremez...” Fakat buna kıyasla Amerikalı bir yazarın İngiliz edebiyatına rahatlıkla hâkim olabileceğinin altını çizer. Böylelikle dil birliğine işaret etmektedir. O halde Ali Canip için “Türk milletinin tealisi için çalışıyorum” demek ve bunu şiar olarak kabul etmek niçin muzır olsun? “...Benhur İsrail Efendi bu cereyana kızılırsa büyük Fransız İhtilal’ni tarihten silsin. Çünkü fertlere ve milletlere benlik mefkuresini veren o cûş-u hurûştur... Zeki üstadım, millî cereyanlar münakaşa edilemez, çünkü asrın icabıdır. Benhur İsrail Efendi de tasdik ederler ki, Yahudilerin en mesut yaşadıkları memleket burasıdır. Öyle iken senelerden beri Siyonizm hareketi bit-tabi bizim aleyhimize devam etti...”

Ali Canip, “Benhur İsrail Efendi, itirazının Türklüğe değil, Türkçülüğe karşı olduğunu söylüyor.” diyerek bunun karşılığında şu yanıtı verir: “Türklük bu milletin hususi vasfıdır. Türkçülük ise bu vasfa haiz milletin iyiliği ve yükselmesi için çalışanların mesleğini gösterir. Bir millet için, başka milletlere mensup fertler de gayret edebilir. Bizim Mois Kohen gibi!

55 Ali Canip, “Cenap Şehabettin Bey’e”, *Akşam*, 1 Teşrinisani 1334, No: 43, s. 5.

56 Cenap Şehabettin, Hadisat’ taki yazısında “Harbi millet istedi diyenler itiraf etmediler ki, hakikatin tercümanı olmuyorlar” diyerek bizim harbe girişimizin asıl nedeni olarak Almanya ve Alman taraftarlığı yapan İttihatçıları göstermektedir. Bkz. Cenap Şehabettin, “Harbi İsteyen”, *Hadisat*, 30 Teşrinievvel 1334, No: 11, s. 1. Ali Canip ise harbe giriş konusunda “...Bunu Türkçüler değil, Goben zirhlisinin topları başlattı. Ha bakınız, belki bir noktada ittifak edebiliriz. Harbe girdikten sonra Türklük duygusuyla beslenmiş yavrularımız, mefkûre uğrunda ölmekten çekinmediler...” diyecektir. *Akşam*, 1 Teşrinisani 1334, No: 43, s. 5

57 Benhur İsrail, “Türkçülük Cereyanının Tahribatı Münasebetiyle”, *Hadisat*, 26 Teşrinievvel 1334, No: 7, s. 2. Benhur İsrail, “Türkçülük Cereyanının Tahribatı Münasebetiyle-2”, *Hadisat*, 29 Teşrinievvel 1334, No: 10, s. 2.

Macar Yahudilerinden Doktor Kuns gibi. Fakat diğer milletlere mensup fertler yaşadığı muhitteki milletin irfanı için çalışanlara “ta’n” (Sövme, yerme) etmez. Benhur İsrail Efendi gibi!...”

Osmanlılık karşısında Türkçülüğün zararlı bir düşünce gibi gösterilmesinden ve unsurlar arasına nifak soktuğu şeklindeki iddialardan rahatsız olan bir başka isim Mehmet Fuat’tır. Basında son zamanlarda esen havadan rahatsızlığını dile getirir. Ona göre bu günlerde Türklüğe saldırmak pirim yapmaktadır ve moda haline gelmiştir. “Atı” gazetesinin başyazarı Celal Nuri’den “Hadisat” gazetesi yazarı Benhur Efendi ve Cenap Şehabettin’e kadar pek çok isimin bu tavrı sergilediğinden bahisle “Türkçülerin yani onların temsil ettikleri Türk milliyetperverliği fikrinin bu memlekete olan fenalıkları hakkında büyük bir müşit edasıyla çok vatanperverâne(!) makaleler yazıp duruyorlar” eleştirisinde bulunur. Bunların amacının “...Bugün efkâr-ı umûmiye harp ve İttihat Terakki aleyhinde bulunduğu için Türkçülüğü harbin sebebi ve İttihat Terakki’nin başlıca programı şeklinde göstererek bütün fenalıkları ona atfetmek” olduğunun altını çizer.⁵⁸ Mehmed Fuat, özellikle “Hadisat” gazetesi başyazarı Cenap Şahabettin’e yüklenerek gazetenin Türkçülük aleyhtarı yazılarını eleştirmiştir. Cenap Şahabettin’i “kaside-i tövbesiz” olarak adlandırarak onun Benhur İsrail Efendi’ye yaptığı telkinattan şikâyet eder.

*“...Cenab Şahabettin Bey gibi ... istihrac-ı menafide ilhak mahir bir kaside-i tövbesizin “Benhur İsrail” Efendi’ye nef’i telkin ederek yazdırdığı makalât Türkçülerin “Cemiyet-i Osmaniye”yi dört beş sene içinde nasıl ortadan kaldırdıklarını çok feci ve ibretâmîz bir şekilde tasvir ediyor. Benhur İsrail Efendi vatandaşımızın veya onun tercüman olduğu Hadisat gazetesi şairlerinin içtihatlarına göre Türklerin bir vicdan-i milliye malik olmaları kadar bu memlekete muzır bir şey yokmuş. Çünkü Türklere kendi milletlerini anlatmak isteyen Türkçüler şu beş sene zarfında anâsır-ı Osmanî’deki Osmanlılık hamiyetini mahvetmişler. Binaenaleyh bundan böyle Türk kelimesini ağzına bile almayarak memlekette yeniden Cemiyet-i Osmaniye tesisine çalışmalı imiş. Bundan başka bizim Osmanlı hudutları haricindeki Türklerle de hiçbir alakamız yokmuş...”*⁵⁹

Benhur İsrail Efendi’nin, Hadisat gazetesinde Türk Yurdu, Türk Ocağı gibi müesseselerin daha geniş bir bakış açısıyla çalışmalarını tavsiye etmesi Mehmed Fuat’ın eleştirisine neden olur. Benhur İsrail Efendi’ye göre Türk Yurdu, Türk Ocağı teşkilatlarının ismi “... Bu topraklarda her şeyin kalbi, merkezi, kuvve-i esasîsi Türkler olduğu için Türk unsuru tarafından tesis edilmiş olmakla beraber Osmanlı Yurdu, Osmanlı Ocağı olmalı ve gayri Türk olan Osmanlıları da ağışına kabul etmelidir. Zira Türklerin bu memlekette faik bir rolü vardır. O da yalnız kendilerini değil bütün vatani düşünmektir...”⁶⁰ Benhur İsrail Efendi azınlıklar için milli teşkilatların varlığını son derece gerekli görürken Türklerin böyle

58 Mehmed Fuat, “Son Hadiseler Karşısında Türkçülük ve Türk Aleyhtarlığı-1”, *Akşam*, 24 Teşrinievvel 1334, No: 35, s. 3.

59 Mehmet Fuat’ın şikâyet ettiği yazı Benhur İsrail Efendi’nin “Cemaatler Meselesi” başlıklı makalesidir. Rum, Ermeni ve Musevî cemaatlerinin varlığının yanında Türklerin de bir cemaat teşkilatı kurma fikrini eleştirmiştir. Hatırlanacağı gibi basında özellikle Ahmed Emin, “Cemaat Teşkilatı” başlıklı makalesi ile bu düşünceyi ilk kez dile getiren isim olmuştur. Bkz Ahmed Emin, “Cemaat Teşkilatı”, *Vakit*, 28 Teşrinisani 1335, No: 741, s. 1. Benhur İsrail Efendi, Türklerin bir cemaate sahip olmaları fikrinin gereksiz olduğu düşüncesindedir. Zaten bu devletin hâkimi Türklendir. Dolayısıyla Türk unsuru karşısında diğer unsurların cemaat teşkilatına sahip olmaları son derece önemlidir. “... Cemaat-i Osmaniye yanında birer vaziyet-i münferide gibi kalmış olan Hıristiyan cemaatleri ... Cemaat-i Osmaniye terakki ve tevsî ettikçe onları büsbütün hükümden ıskat edecek, gittikçe daha zayıf düşürecek, onların mekteplerine, onların hastanelerine, onların dillerine lüzüm bırakmayacaktır. Cemaat-i Osmaniye memleketi o kadar Osmanlı müessesatı ile dolduracaktır ki, sair cemaatlerin yaptıkları hiç hükmünde kalacaktır. Çünkü bütün servet-i milliye, bütün hüküm ve nüfuz bütün menba’-ı kuvva Osmanlıların elinde idi...” bkz. Benhur İsrail, “Cemaatler Meselesi”, *Hadisat*, 30 Teşrinievvel 1334, No: 11, s. 2.

60 Benhur İsrail, “Cemaatler Meselesi”, *Hadisat*, 30 Teşrinievvel 1334, No: 11, s. 2

teşkilatlara ihtiyaçları olmadığı düşüncesindedir. Onun bu düşüncelerine karşılık olarak Mehmed Fuat şunları söyler:

“... Zavallı gafil Türk millet! Bu memleketi idare etmek senin hakkın ve vazifen iken, asırlardan beri hükümet başından teb’id edildin! Hükümeti ellerinde tutan gafil ricaller asırlarca Türk adabını ağızlarına almaktan çekindiler. ‘Osmanlılık zarar görmesin’ diye sana Türklüğünü inkâr ettirecek kadar muzır telkinlerde bulunurlarken Arnavutluk gitti, Rumeli gitti şimdi de Arabistan gidiyor. Sen onları – aradaki bütün su’-i tefehhümlere, senin namına irtikâb edilen nihayetsiz fenalıklardan mütevellit kısmen de haklı infiallere rağmen- hâlâ sorarsın ve işte bundan dolayı onların haklarını teslimde bir an bile tereddüt etmiyorsun. Osmanlı İmparatorluğu bugün fiilen Türk saltanatından ibaret kaldı. Bundan böyle başka milletlerin hudutlarını korumak için sarf ettiğin faaliyeti kendi dairene hasredeceksin. Bu senin bütün dünyaca kabul ve teslim edilmiş bir hakkın, bir vazifen iken hâlâ seni ‘Türküm’ demekten men’e çalışanlar hâlâ sana ‘hakkı isteme’ demekten utanmayanlar var. Onların bir kısmı senin gafil çocuklarıdır. Onları irşada çalış. Fakat kendi milletleri için meşru gördükleri şeylerden seni men’e çalışan yabancıları vakur ve münhib sesinle sustur ve onlara de ki, ‘Herkes kendi işine! Artık burada söz söylemek sizin hakkınız değildir. Memleketi biraz da asıl sahiplerine bırakınız!’⁶¹ Mehmed Fuat, Wilson Prensipleri gereği bütün milletlerin hukukunun dikkate alındığı bir sırada, başka milletler için meşru görülen bir hakkın Benhur İsrail Efendi tarafından Türk milletine layık görülmediğine, Türk milletinden esirgendiğine dikkat çekmektedir.

Mütareke döneminde ittihâd-ı anâsır düşünesi yerine ön plana çıkarılan Türkçülüğün, siyasi mi yoksa kültürel alanda mı sınırlı kalması gerektiği tartışmalarına paralel olarak Türkçülüğün faaliyet sahası da gündeme damgasını vuran bir başka tartışma konusu olmuştur. Tartışmanın ortaya çıkışında ise Çarlık Rusya’nın dağılmasıyla birlikte Kafkaslar, Türkistan ve Karadeniz’in kuzeyindeki Türklerin bağımsızlıklarını kazanmış olması önemli bir etkidir. Bu konu üzerinde ısrarla duran isimlerin başında Halide Edip gelmektedir.

Halide Edip, Türkçülük fikrinin I. Dünya Savaşı’nın neticeleri sonucunda yeni bir şekil aldığından bahisle “*bunun üzerinde vazih (açıkça) düşünüp konuşma zamanı geldiğine kani bulunuyorum*” demektedir. Fikrî açıdan bakıldığında Türklüğün iki faaliyet sahasının mevcut olduğunu, bunlardan birinin “*Müslüman Türklerden ibaret olan*” coğrafyayı, diğersinin de “*Müslüman, gayrimüslim; Fin ve Macar umûm Turanı birleştiren*” bir sahayı içine aldığı belirir ve “*...asıl kendi memleketimiz ve kendi aramızda kendi Osmanlı Türkiyemiz için bir hayat meselesi şeklini alan faaliyet sahasına geçiyorum*” der.⁶²

Halide Edip, “*son zamanlarda Türkçülük âlemindeki siyasi tahviller Türkçülük cereyanının faaliyet sahası için başka emeller ve fikirler doğurmuştur. Birçok Türk cumhuriyetlerinin Türk hükümetlerinin teşkil etmekte olması oraları cazip yeni işler yapılacak bir saha gibi göstermiş ve oralardaki kardeşlerimizin de bizi ciddiyet ve muhabbetle kendilerinden yüksek bir medeniyet mümessili gibi müracaatları izzet-i nefsimizi muhayyemizi bu ikinci faaliyet sahasına sevk etmişti. Demek ki Türkçülük cereyanının iki faaliyet sahası karşısında ve küçük münevver genç Türk zümresinin de bu iki sahadan birini intihap edeceği anda bulunuyoruz.*” diyerek asıl konuya giriş yapmıştır. Ona göre kendi evimiz, yani Anadolu tam anlamıyla bir karışıklık içindedir. Doktor, mühendis, öğretmen, idareci vs yetişmiş eleman sıkıntısına dikkat çeker ve harp sırasında Türk gençliğinden geriye son

61 Akşam, 24 Teşrinievvel 1334, No: 35, s. 3. Mehmed Fuat’ın bu düşünceleri daha önce de değindiğimiz üzere Hüseyin Cahit’in “millet-i hâkime” düşüncesiyle büyük oranda benzerlik arz etmektedir. Bkz. Hüseyin Cahit, “Millet-i Hâkime”, *Tanin*, 7 Teşrinisani 1324, No: 97, s. 1.

62 Halide Edip, “Evimize Bakalım, Türkçülüğün Faaliyet Sahası”, *Vakit*, 30 Haziran 1334, No: 252, s. 1

derece sınırlı bir münevver sınıfın kaldığını belirtir. İdarî teşkilat yetersizdir. Şehirleşmenin söz konusu olmadığından söz eder.

“... Bunların meydana koyduğu yedi başlı sefalet sıhhat, ahlâk ve maneviyat üzerinde öyle bir tahribat yaratmıştır ki, yüz binlerce doktor, ne bileyim kaç bin müstahsil ancak bu zavallı memlekete yetmez...”

Bu noktada ise Halide Edip tavrını net bir şekilde ortaya koymaktadır. “... Bugün ırklar bir nazariye fakat milletler birer hakikattir. Meydana çıkmak isteyen her millet faaliyet sahasını evvela kendi memleketi hududu etrafında çizmiştir. Bugün teşkil eden Türk kardeşlerimiz bizi istiyor ve bize itimat ediyorlarsa bu biraz da kendi memleketlerini onlardan çok imar edebileceğimize onlara faydamız olacağına inandıklarındandır.” Oysa Halide Edip’e göre bizden yardım bekleyen, kendilerini medenileştirmemizi kalkındırmamızı bekleyen diğer Türkler, Türkiye denilen acı gerçeği görürlerse bize memleketlerinde hiçbir iş vermeyeceklerdir. Kendi memleketini imar edemeyen, kendi milletine medenî bir yaşam sunamayan aydınlara hiç kimse emniyet ve itimat etmez düşüncesindedir. Halide Edip’in “Kendi evini alt üst bir halde bırakan bir adama hiçbir ev sahibi emniyet etmez... Genç Türkiye bugün bütün evlatlarının hizmet ve himmetine muhtaçtır. Genç Türkiye haricine kudretini, himmetini götüren Genç Türk, kendi anasının, evinin hakkından almış götürmüş demektir...” sözlerinden de anlaşılacağı üzere onun için öncelikli olan Anadolu’nun kalkınması Anadolu Türklerinin refahıdır. Bu yaklaşım 1920’de çerçevesi netlik kazanacak olan “Misak-ı Milli” ile paralellik göstermektedir. Nitekim 14 Haziran-11 Temmuz 1918 tarihleri arasında yapılan Türk Ocağı Kongresi’nde nizamname değişikliği çerçevesinde hazırlanan bir teklifte, “Türk Ocaklarının faaliyet sahasının bilhassa Türkiye” ifade edilmiş, ancak bu teklif büyük çoğunluğu gençlerden oluşan delegeler tarafından kabul edilmemiştir. Teklifi hazırlayan encümende Ziya Gökalp, Halide Edip, Ahmet Ferit, Hasan Ferit ve Nüzhet Sabit gibi önemli kişilerin bulunduğu dikkate alınırsa bu aydınlara I. Dünya Savaşı’nın ağır kayıpları ve yaşanmakta olan yoksulluğun da etkisiyle Anadolu Türklüğü üzerinde daha ihtimamla durulması noktasına geldikleri rahatlıkla söylenebilir.⁶³

Tartışmanın merkezinde yer alan isimlerden bir diğeri ise yine Mehmed Fuat’tır. Mehmed Fuat için Türkçülük siyasi değil tamamen kültürel bir mahiyettedir. “... Bizim bildiğimize göre Türkçülüğün esası muayyen coğrafi sahalarda yaşayan aynı din ile mütedin aynı lisanla mütekellim aynı hissiyat ile mütehassis olan milyonlarca Türk’ün hars hususunda inkişaf ve tealisine çalışmak ve hissiyatta vahdetin esas olan harsta vahdetin temini için bütün Türk aleminin merkez-i harsı olarak Türk hakanının oturduğu İstanbul’u kabul etmektir. İttihat ve Terakki azası arasında bazı Türkçüler bulunsa bile ne onun resmî programında ne de şu son senelerdeki icraatında Türkçülük gayesini takip ettiğine dair hiçbir delil gösterilemez...”⁶⁴ Mehmed Fuat özellikle “Atı” gazetesi yazarı Celal Nuri’yi hedef aldığı bu yazısında “... Celal Nuri Bey’e soruyorum: Memleketi felakete sürükleyen Türkçülük siyaseti acaba neymiş? Eğer bu itham ile İttihat ve Terakki hükümetinin – efkâr-ı umûmiyenin tazyiki altında – Azerbaycan ve şimalî Kafkas meselelerine verdiği ehemmiyet

63 Yusuf Sarıınay, “İmparatorluktan Cumhuriyete Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Gelişimi”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. 14, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 1484. Türk Ocağı Kongresi’nde Halide Edip, büyük Turan idealinin gerçekleşmesinin güçlüğüne değinerek öncelikli Anadolu’da faaliyet göstermenin gerekliliğine dikkat çekmiş ve daha geniş bir Türk birliğini amaçlayan görüşlerin sadece kuramsal alanda kalmaktan kurtulamayacaklarını vurgulamıştır. Bkz. Fusun Üstel, *İmparatorluktan Ulus- Devlete Türk Milliyetçiliği: Türk Ocakları (1912-1931)*, 1. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 1997, s. 95. Fusun Üstel de bu tartışmaların I. Dünya Savaşı’nın sona ermesini izleyen günlerde Sovyet Devrimi’nin Türk unsurlar arasında yaydığı umut ortamında İttihat ve Terakki hükümetinin sürdürdüğü politika çerçevesinde değerlendirilmesi gerektiği düşüncesindedir.

64 Mehmed Fuat, “Son Hadiseler Karşısında Türkçülük ve Türk Aleyhtarlığı-1”, *Akşam*, 24 Teşrinievvel 1334, No: 35, s. 3.

kasd olunuyorsa...” diyerek meselenin özüne temas etmiştir.⁶⁵ Mehmet Fuat’a göre İttihat ve Terakki, hiçbir zaman Kırım’ın, Azerbaycan’ın, Kuzey Kafkasya’nın ve Türkistan’ın Osmanlı Devleti’ne ilhakı fikrini taşımadığını, çünkü Türkçülerin “*bütün Türk âleminin siyaseten değil, harsî manevi bir surette yaklaşış birleşmesi*” düşüncesine sahip olduklarını belirtir.⁶⁶

Türkçülüğün siyasal değil kültürel alanla sınırlı kalmasını savunan Mehmed Fuat, Halide Edip’in “Evimize Bakalım” başlıklı makalesinde Anadolu’yu Türkçülüğün faaliyet alanı olarak göstermekle, Türkçülüğü kültürel düzeyden çıkarıp siyasallaştırdığı iddiasında bulunur. Mehmed Fuat Türkçülüğün sadece Anadolu ile sınırlandırılmasını “*Yeni Turan*” olarak adlandırmıştır. Köprülü, “*hudut haricindeki kardeşlerimize buradaki Türkçülük cereyanının kendileri için neler düşündüğünü onlara ne kadar derin ve sarsılmaz bir rabıtayla bağlı olduğunu göstermek vazifemiz*” olduğu için Halide Edip’in bu düşüncesinin bütün Türkçülülerin fikri olduğu şeklinde yanlış bir anlaşılmaya meydan vermemek maksadıyla bu yazıyı kaleme aldığını söyler.⁶⁷ Mehmed Fuat’a göre Türkçülük “*Son Hadiseler Karşısında Türkçülük ve Türk Aleyhtarlığı*” yazısında da vurguladığı gibi kültürel boyutta algılanmalıdır. Türkçülük “*dini ve lisanı bir olan bütün Türkleri bir millet addederek bütün o dağınık kitleler arasında harsî bir vahdet teminine çalışan bir cereyandır.*” Bu açıdan bakıldığında ise Türklerin geniş sahalara yayılmış bir millet olarak Kaşgar’dan Tuna’ya kadar türkeleri, atasözleri ve lisanı ile aynı özellikleri gösterdiklerine işaret eder. Bu nedenle Türklük sadece Anadolu kara parçası ile sınırlandırılmaz. Eğer bunun aksi yapılacak olursa Türkçülük kültürel boyuttan çıkarak siyasal bir kimliğe bürünecektir. Buradan hareketle vardığı sonuç “*Etnografyanın, tarihin, lisan tarihinin, edebiyat tarihinin katiyetle meydana koyduğu bir hakikat vardır ki, o da Akdeniz’den Çin serhatlarına ve Sibiryaya içlerine kadar geniş bir sahaya yayılmış bir Türk milletinin varlığıdır.*” Mehmed Fuat’a göre “*Türkçüler siyasi hudutların bir milleti parçalayamayacağına kani oldukları için hangi tabiiyette olursa olsun Türkler arasında bir fark görmezler ve kendilerini falan saha dâhilindeki bir cüzün değil bütün Türk milletinin bir ferdi olarak görürler.*”

Fuat Köprülü, Halide Edip’in Türkçülüğü “*Müslüman, gayri Müslüman, Fin, Macar umûm Turanı birleştirmeyi düşünen bir hareket*” olduğu şeklindeki algılamasını eleştirir. “*Eğer böyle bir şey varsa adını herhalde Türkçülükten başka bir şey koymalı. Çünkü Türk bir ırk unvanı değil, bir millet adıdır. Yani içtimai nokta-yı nazardan bir mevhum (hayal) değil bir teenni-yâttır (acelesiz ve düşünceli davranış biçimidir). Hâlbuki birbiriyle irkî münasebetlerinin derecesi bile henüz layıkıyla tayin edemeyen hissiyat itibariyle aralarında hiçbir iştirak bulunmayan dinleri, dilleri, millî temelleri birbirinden ayrılan kitleleri birleştirmek emeli nihayet bir hayal, bir fantezidir.*” Ona göre Hint-Avrupalıları ya da Samileri birleştirmek ne kadar makul ise Türkleri, Finleri, Macarları, Moğolları birleştirmek de o kadar makûldür.

Mehmed Fuat’a göre, “*Türkçülük ile daha ilmen unvanı bile çok meşkûk Ural-Altaycılık arasında bir mukayeseyi istikbale bırakmakta mana yoktur. Benim mukaddesatıma iman*

65 Mehmed Fuat, Celal Nuri Bey’in Kırım’ın, Azerbaycan’ın, Kuzey Kafkasya’nın ve Türkistan’ın Osmanlı Devleti’ne ilhakı konusunda Türkçülerden çok daha istekli bir şekilde bütün Türk – Müslümanları Osmanlı hâkimiyeti altında toplamak düşüncesinde olduğunu iddia etmiştir. Galatasaraylılar Yurdu’nda Kırım Harbiye Nazırı ve Hariciye Müdürü Cafer Seyit Ahmet Bey şerefine verilen ziyafette Celal Nuri Bey’in bir konuşma yaparak “*sair Türkler gibi Kırımlıların da Osmanlı padişahının siyasi hâkimiyeti altında birleşmeleri çağrısını buna delil olarak gösterir. Bunun üzerine Türk Ocağı namına konuşan Hamdullah Suphi Bey de buna itiraz olarak Türkçülerin Türkler arasında siyasi değil kültürel ve manevi bir ittihad tesisini*” istediklerini söylemiştir. *Akşam*, 24 Teşrinievvel 1334, No: 35, s. 3. Bkz. “*Cafer Seyit Ahmed Bey’in Şerefine*”, *Vakit*, 27 Nisan 1334, No: 188, s. 1.

66 Nitekim az önce yukarıda sözünü ettiğimiz Türk Ocağı Kongresi sonucunda, 1912 Nizamnamesi’nin 2. Maddesinde yer alan “*... Akvâm-ı İslâmiye’nin bir rûkn-ü mühimi olan Türklerin millî terbiye ve ilmi, içtimai, iktisadî seviyelerinin terakki ve ilâsıyla Türk ırk ve dilinin kemaline çalışmaktadır*” ifadesi “*Ocağın maksadı Türklerin harsî birliğine ve medenî kemaline çalışmaktır*” şeklinde değiştirilerek hem Türkçülüğün siyasal değil yalnızca kültürel boyutta bir faaliyet takip edeceği hem de geniş bir coğrafyadaki “*Türk ırkı*” yerine Anadolu coğrafyasının öncelikli olacağı vurgusu pekiştirilmiştir. Sarıay, *a.g.m.*, s. 1841. Üstel, *a.g.e.*, s. 105

67 Mehmed Fuat, “*Türkçülüğün Gayeleri*”, *Vakit*, 16 Temmuz 1334, No: 266, s. 1.

eden, benim dilimle konuşan, felaket ve sevinç anlarında yüreği benimle beraber çarpan bir Türk mü benim kardeşimdir; yoksa mukaddesatı benimkinden ayrı, dili benimkine tamamıyla yabancı, bilhassa hissiyatıma büsbütün yabancı olduğu muhakkak bir Fin, bir Macar, bir Moğol mu benimle birleşebilir? ... Anadolu köylüsünün kendi millettaşını tayin için kullandığı düstûr bu hususta çok katı ve çok sarıhtır. 'Dili dilime, dini dinime uyan!' Bu düstûr aynı zamanda Türkçülüğün de gayesini gösteriyor. Dilleri bir, dinleri bir ve bunun doğal bir sonucu olarak duyguları bir olan bütün Türkleri merhum İsmail Gasprinsky'nın düstûru veçhile 'Dilde, fikirde, işte daha kati ve şuurlu bir surette birleştirmek!'

Fuat Köprülü, Osmanlının hiçbir zaman İngiltere, Almanya, Fransa örneğinde olduğu gibi medeniyetin bütün nimetlerinden istifade etmiş, müreffeh, zengin bir saha olmadığını ve ekonomide, sanatta, ilimde bunlardan çok geri olduğunu belirtmiştir. Bununla birlikte varlığımızı kuvvetlendirmek için girdiğimiz harbin daha büyük felaketleri doğurduğuna dikkat çeker. Ancak ona göre *"Garbin müterakki milletlerine nispetle ne kadar geri olsak da Şarkın İslam dünyasına nazaran çok yüksek ve çok müterakki bir mevkiinde olduğumuz da inkâr olunamaz. Bu nedenle bugün Rus boyunduruğunu fırlatıp atan Kafkas Azerbaycan'ı, Kırım, Türkistan, Şimali Türk ili ümit ve hasretle parlayan canlı gözlerini bize atfediyorlar ve Türk âleminin istikbalini temin edecek şeyleri en vazih mikyasta bizden bekliyorlar."* Çünkü Köprülü'ye göre artık söz konusu olan Türklerin mahalli menfaati değil *"Akdeniz'den Çin'e kadar bütün Türklüğün umûmî ve müşterek menfaatidir."* Buradan hareketle yazısında *"Bugün ırklar nazariye, milletler birer hakikattir"* diyen Halide Edip'e hak vermekle birlikte Halide Edip'in şu gerçeği gözden kaçırmamasını ister: *"Türklük bir ırk değil, tabi ki Almanlık gibi bir millettir. Almanlığın umûmî menfaati nasıl Saksonyalılığın, Bavyeralılığın, Prusyalılığın hususî menfaatlerinin fevkinde ise Türklük için de böyledir."*

Mehmed Fuat, Halide Edip'in aksine sadece Anadolu coğrafyası ile sınırlı olmayan ve altını ısrarlı çizdiği siyasal değil, kültürel bağların kucakladığı çok daha geniş bir sahada Türkçülüğün etkili olmasını ister. Çünkü onun için bölgesel (sadece Anadolu ile sınırlandırılmış) menfaatlerden çok Türklüğün genel ve ortak menfaatleri söz konusudur.

Halide Edip ise *"Türkçülüğün Faaliyet Sahası"* başlıklı yazısı ile hem Mehmed Fuat'a hem de *"Yeni Mecmua"* da *"Türkçülük ve Türkiyecilik"* isimli makaleyi yazan Ziya Gökalp'e cevap vermiştir.⁶⁸ Ziya Gökalp de Türkçülüğün ırkî değil, sadece kültürel boyutta ele alınmasını istemekle birlikte bunun sadece ve sadece Anadolu ile sınırlı kalmasını ya da çerçevesinin Anadolu toprakları üzerinde var olan Türk Devleti ile çizilmesini istememekteydi. Ona göre *"... Türklüğün birinci işi 'devlet', 'millet', 'ümme't kelimelerinin farklarını meydana koymak oldu. Devlet tabiiyette, ümme't dinde, millet harsta müşterek olan fertlerin mecmudur. Bu surette bizim Türkiye Devletine, İslam ümmetine ve Türk milletine mensup olduğumuz anlaşıldı. İçtimaiyat ilmi bize cemiyetin milletten ibaret olduğunu, milletin de aynı harsa malik fertlerin mecmu olduğunu gösterdi. O halde bizim de milletimizin hududu ne devletin ne ümme'tin ne de ırkın hudutlarıyla mahdut değildi. Millet, bu zümrelerden büsbütün başka bir şeydi. Yani harsî bir zümreden ibaretti. Harsın zahiri alametleri ise lisanla din olduğu için milletimizin Türkçe konuşan Müslümanlardan mürekkep olduğu meydana çıktı..."*⁶⁹

Ziya Gökalp, Almanya örneğinden hareketle *"Alman ittihâdından evvel Prusya'nın etrafındaki Bavyera, Saksonya vesaire karşı vaziyeti ne ise Osmanlı Türklerinin de henüz teşkil etmekte olan diğer Türk kardeş hükümetlere karşı vaziyeti odur. O zaman Prusyacılık, Bavyeracılık vesaire yerine Almanlık yaparak bugünkü Alman müttehit hükümeti vücuda getirdiler. Binaenaleyh biz de Türkiyecî değil Türkçü olmalıyız..."* diyerek Mehmet Fuat'ın düşüncelerine yaklaşmaktadır. Ancak bu noktada Halide Edip her ikisine de karşı çıkarak öncelikle Prusya, Bavyera ve Saksonya'da olduğu gibi etrafımızda harsî açıdan birliktelik

68 Halide Edip, *"Türkçülüğün Faaliyet Sahası"*, *Vakit*, 18 Temmuz 1334, No: 268, s. 1.

69 Ziya Gökalp, *"Türkçülük ve Türkiyecilik"*, *Yeni Mecmua*, No: C. 2, S. 51, 4 Temmuz 1334, s. 482.

sağlamış bir milleti göremediğine işaret eder. Ayrıca güçlü ve birleşik bir Almanya'nın Prusyacı, Bavyeracı ve Saksonyacı küçük milletlerden oluştuğunu ve bugün Bavyeralının öncelikle Bavyera'nın; Prusyalının öncelikle Prusya'nın menfaatlerini düşündüğünü vurgular. Türkiye'yi Türkler; Kırım'ı Kırımlılar, Azerbaycan'ı da Azerbaycanlılar birinci derecede düşünürler ve bir ideal etrafında toplanırlarsa dünyaya karşı kuvvetli olacaklarına değinir ve böylece Mehmed Fuat'ın, “*Türklük bir ırk değil, tabii ki Almanlık gibi bir millettir. Almanlığın umûmî menfaati nasıl Saksonyalılığın, Bavyeralılığın, Prusyalılığın hususi menfaatlerinin fevkinde ise Türklük için de böyledir.*” şeklindeki düşüncesine karşı olduğunu ortaya koyar.

Halide Edip'e göre “*yanımıza bize sığınan Türk kardeşlerimize destek olabilmek için evvela kendi evimizi düzeltmeye mecburuz. Edirne'sini Şark vilayetlerini refahı, nüfusu, sıhhati ve ümraniyle insan kaleleri haline koyamayan Türkiye ve Türkçülük büyük ve geniş idealine karşı da vazifesini yapmış değildir.*”

Halide Edip, Vakıt'te kaleme aldığı bir başka yazısında ise bu defa Ahmet Ağaoğlu'na yanıt verir.⁷⁰ Ahmet Ağaoğlu'nun, 19 Ağustos 1918 tarihli “Tercüman-ı Hakikat” gazetesinde “Türkçülük ve Türkiyecilik” başlığıyla kaleme aldığı yazısından, kendisinin Türkçülük hakkında kaleme aldığı bundan önceki yazılarının yanlış anlaşıldığı sonucuna ulaşarak Türkçülük anlayışını izaha girişir. Halide Edip'in özelden genele giden bir Türkçülük düşüncesine sahip olduğu anlaşılmaktadır. Türkçü cereyanın hatlarını birbiri içine giren üç daire ile tespit etmiştir. En içte merkez daire olarak Osmanlı ya da Yeni Türkiye sahası yer alır. Onun dışındaki daireyi dini ve lisanı kısmen müşterek olan Rus ülkesi etrafındaki muhtelif Türk toplulukları teşkil eder. En dış daire ise lisan ve dini yönden ayrı olan Fin ve Macar gruplardan teşkil eder.

Halide Edip en iç daireyi yani merkezi oluşturan Osmanlı Türklerini, Müslüman Türklerin “*yegâne istinat ve kuvvet noktası*” olarak bulduğunu söyler. Buna ilaveten “*Türk âleminin istinat noktası diye addettiğim Türkiye sahasının bir çocuğu olmak hesabıyla faaliyetin Türkiye'den başlamasına taraftar*” olduğunu dile getirir. Halide Edip'e göre Türkçülük namına çok şey söylenmiştir ancak bir şey yapılmamıştır. “*Türk dünyası uzun münakaşalarımızdan az müstefit oldu. Bugün Türkçülüğün artık Türkü kurtaracak canlı bir vasıta olması zamanı gelmiştir*” diyerek tavsiyelerde bulunur ve Türkçülüğünün merkezinde yine öncelikle Türkiye'ye yer vermiştir:

“*a. Bütün faaliyetler merkezden muhite doğru gider, müessir olur... Türkçülüğün de Türkiye'den harice bir şey götürebilmesi için mutlaka kendi içindeki boşluğu doldurmak kendi ihtiyacını tatmin etmek ile başlamalıdır.*”

Halide Edip'e göre her daire öncelikle kendi içinde çalışmaya başlamalıdır. Ayrıca Osmanlı Türklerinin diğer Türk kardeşlerine faydalı olabilmesi için önce kendi içinde bir hars oluşturmalıdır.

“*b. Faaliyet Türkiye'de Türkiyeliler, Azerbaycan'da Azerbaycanlılar, Kırım'da Kırımlılardan başlar. Türkiye, Türk kardeşlerine harsını Rus harsına galip gelerek verebilmek için kendi arasında hars yapmakla başlamalıdır. Hars lakırdıdan çok fazla bir şeydir... Parası olmayan, evleri virane, sokakları kötü, mabetleri yıkık, umûmu temizlik ve refahtan mahrum memleket hangi harsını götürüp başka memleketlere atılabilir.*”

Halide Edip “*hariçteki kardeşlerimize verdiğimiz askerî ve siyasî yardımı hiç esirgemediğini ve esirgemeyeceğini*” söyler. Ancak onun öncelikleri mevcuttur:

“*c. Bizim kendi doğduğumuz yer kendi evimiz harab sefil iken kardeşimizin evini*

70 Halide Edip, “Türkiyecilik Yoktur, Ağaoğlu Ahmet Beyefendi'ye”, *Vakit*, 23 Ağustos 1334, No: 303, s. 1.

düzeltelemeye kalkmak gülünç olduğu kadar faydasızdır.” Bunda ısrar edersek “Kendimizinkiler tamamen harab olacak, onlarınkiler de yapılamayacaktır.”

Halide Edip bu açıklamalarından sonra *“Türkiyeci değil, hatta Türkçü ve daha vasi manasıyla Turancı”* olduğunu dile getirir. Ona göre *“müşterek idealin geniş yoluna herkes kendi mahallesinden, çarpık sokağından yürüyerek gidebilir.”*

Halide Edip gibi daha ziyadesiyle bugünkü Misak-ı Milli toprakları ile sınırlı bir Türkçülük anlayışına sahip olan bir başka kişi ise Necmettin Sadık'tır. Ona göre *“...Türk milleti, milli topraklarına Anadolu ve Trakya'ya istiklaline sahip olduktan sonra yalnız bir şey düşünebilir. Bu milli hudut dâhilinde ebedî bir sulh ve sükûn devresi açarak, maarif, ticaret, ziraat, sanayisiyle meşgul olmak. Milli Türk ruhunu bu gıdalarla takviye etmek, bunun dışında hiçbir düşüncemiz hiçbir gayemiz olamaz. Bizi Kafkasya'nın, Türkistan'ın Türklerinden filan yerin Müslümanlarından evvel asil ve yegâne vatanımız olan Anadolu meşgul eder. Anadolu'da kuvvetli bir Türk ruhu var. Fakat topraklar, maarif, ziraat harap olmuş. Bu ruhun yaşabilmesi için Anadolu'da refahın, ümrânın, ilmin yerleşmesi lazımdır. Bunları yapmak için de sulhe ihtiyacımız var. Bizi milli hududumuzun tamamıyeti dâhilinde istiklalimize sahip edecek bir sulh elde ettiğimiz dakikada başka bir şey düşünmek şüranın Türk ırkına mensup akvamıyla buranın Müslüman dinden olan ahalisini kurtarmak macerasına atılmak anavatana karşı cinayettir. Bizim gayemiz evvela anavatani kendi istiklalimizi elde etmek (sansürlenmiş) siyasi hadiselerin verdiği bu son fırsattan istifade ederek milli gayemizi istihlal ettiğimiz anda yapacağımız ilk iş sulhdur. Evvela Anadolu'yu kurtaralım...”*⁷¹

Akşam gazetesinde yer alan başka yazılarda da Türkiye'nin geleceğinin tehlikede olduğu ve öncelikle Türkiye'nin istikbalinin temini için çalışılması gerektiği ön plana çıkarılmıştır. *“... Milli Ahrar şu düşüncede Türkleri, Milli Türk Fırkası öteki düşüncede Türkleri, her gazete başka bir Türk sınıfını bayrağı altına çağırıyor. Hâlbuki Türkiye bütün Türklerle beraber tehlikede. ‘Coğrafyanın toprak hududunun ne ehemmiyeti var?’ diyenlere Rumeli'yi, Bulgaristan'ı, Yunanistan'ı gösteriyorum. Hangisinde Türk kaldı? Türkleri kurtarmak için evvela Türkiye'yi; milleti kurtarmak için evvela devleti kurtarmalıyız. Çünkü artık şu tahkik etti ki, hudutla beraber Türkler de çekiliyor. Görülüyor ki tehlikedeyiz. Bütün afaklar bulutla kaplı. Karanlığın bağı müthiş bir fırtına saklıyor. Buna karşı bir tek davamız için birleşmeliyiz. Evvela Türklerin oturduğu Türkiye'yi kurtaralım.”*⁷²

Ahmed Emin de Türkçülüğün Kafkasya'daki Türklerin menfaatleri ile Anadolu Türklerinin ortak menfaatleri olarak algılanması gerektiğini düşünerek Mehmet Fuat'la aynı bakış açısına sahiptir. Çarlık Rusya'dan ayrılarak bağımsızlıklarını kazanmış olan Kafkasya'daki Türklere karşı herhangi bir istila siyaseti takip etmediklerini, bununla birlikte *“Gerek Türkiye'de yaşayan Türkler gerekse haricteki Türkler müşterek harplarının kuvvet ve inkişaf bulmasına müşterek bir surette çalışmakla iktifa edeceklerdir. Kafkasya'daki yeni Türk ve Müslüman hükümetleri hakkındaki nokta-yı nazarımız katiyen ilhak değildir... Rusya Türklerinin ve Müslümanlarından da kendi mukadderatlarına sahip olmalarına elbette hararetle taraftarız.”*⁷³

E. Sonuç:

Mütarekeyle birlikte imparatorluk içinde kalan azınlıkların Wilson Prensiplerinin milliyet ve self-determinasyon ilkesi doğrultusunda kendi bağımsız devletlerini kurma girişimleri “ittihâd-ı anâsır” fikrinin daha da hırpalanmasına yol açmıştır. Bu noktada Osmanlı aydınları arasında yeni bir milliyet arayışının ön plana çıktığı görülür. Tanzimat'tan beri süre gelen “Osmanlı milleti” kavramının artık “ham bir hayal” olduğu gerçeği

71 Necmettin Sadık, “Sulh ve Harp”, *Akşam*, 28 Kanunuevvel 1336, No: 814, s. 1.

72 “Tehlikedeyiz”, *Akşam*, 26 Teşrinievvel 1335, No: 394, s. 3.

73 Ahmet Emin, “Sulh Hazırlığı”, *Vakit*, 13 Teşrinievvel 1334, No: 349, s. 1.

anlaşılnca, ortak menfaatler paydasında birleşmiş ve adına “vatan” denilen ortak bir toprağa dayalı vatandaşlık kavramı ileri sürmek suretiyle Osmanlılığa yeni bir tanımlama getirilmiştir. Bu yeni vatandaşlık anlayışının çerçevesi geniş tutularak ortak menfaatler konusunda uzlaşabilen bütün unsurların buna dâhil edilmesi suretiyle yeni bir Osmanlı kimliği oluşturulmaya çalışılmıştır. Ancak bununla birlikte ortak menfaatler paydasında birleşmeyen, bu topraklara karşı herhangi bir bağlılık hissi beslemediklerini açık bir şekilde ifade eden ve Türkiye’nin cezalandırılması gerektiğini düşünen azınlıkların, kendi menfaatlerine göre çeşitli hükümetlerin uyruğuna geçmeleri kapısı açık bırakılmıştır.

“İttihâd-ı anâsır” düşüncesi yerine Mütareke günlerinde ortak menfaatler etrafında birleşen ve toprağa dayalı vatandaşlık kavramının ön plana çıkarıldığı “Yeni Osmanlılık” düşüncesinin karşısında, kültürel ağırlıklı bir Türk milliyetçiliği çağrısı daha ağır basmıştır. Özellikle Türkçülüğün siyasal değil, kültürel alanda faaliyet göstermesi ve bununla bağlantılı olarak Türkçülüğün sadece Anadolu ile mi sınırlı kalacağı yoksa Rus İmparatorluğu’nun dağılmasıyla bağımsızlığını kazanan Kafkas ve Türkistan Türklerini de mi içine alacağı tartışması, Türkçülük siyaseti adına en önemli sorunsalı meydana getirmiştir. Bu açıdan bakıldığında çöken bir imparatorluğun yerine inşa edilen ulus-devletin temel karakteristiğini de yansıtan, etnik ve dinsel öğelerin içinde yoğun olduğu bir kültürel milliyetçilik günün koşullarında daha doğru bir tercih olarak ön plana çıkmaya başlamıştır. Kültürel boyuttaki bu Türk milliyetçiliğinin coğrafi sınırları konusundaki tartışma ise 1919’da başlayan Milli Mücadele’nin gelişimine paralel olarak zaman içinde şekillenecek ve Misak-ı Milli belgesinde kendisini net bir şekilde bulacaktır.

F. Kaynakça

Arşiv Kaynakları ve Belgesel Kaynaklar

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi

Akşam

Alemdar

Hadisat

İslam

Sabah

Takvim-i Vakayi

Tanin

Vakit

Yeni Gün

Yeni Mecmua

Kitap ve Makaleler

Ahmet Refik, *İki Komite, İki Kıtıl*, İstanbul, Matbaa-yı Orhaniye, 1919.

Akşin, Sina, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele, (Mutlakiyete Dönüş 1918-1919)-I*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2004

Anderson, Matthew Smith, *Doğu Sorunu 1774-1923*, Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir Deneme, Çev. İdil Eser, 1. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001

- Arai, Masami, *Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği*, 4. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008
- Berkes, Niyazi, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, 6. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2004
- Bozarslan, Hamit, “Türkiye’de Kürt Milliyetçiliği: Zımnî Sözleşmeden Ayaklanmaya (1919-1925)”, *İmparatorluktan Cumhuriyete Türkiye’de Etnik Çatışma*, Der. Erik Jan Zürcher, 6. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011
- Davison, Roderic, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Reform 1856-1876*, 2. Baskı, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2005
- Heyd, Uriel, *Türk Ulusçuluğunun Temelleri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1979
- Kushner, David, *Türk Milliyetçiliği’nin Doğuşu 1876-1908*, 2. Baskı, Kesit Yayınları, İstanbul, 2009
- Lewis, Bernard, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, 8. Baskı, TTK. Yayınları, Ankara, 2000
- Özkan, Kenan, *Türkiye – ABD İlişkileri 1918-1923*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2016
- Sarınay, Yusuf, “İmparatorluktan Cumhuriyete Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Gelişimi”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. 14, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 1484.
- Somel, Selçuk Akşin, “Osmanlı Reform Çağında Osmanlılık Düşüncesi (1839-1913)”, *Modern Türkiye’de Siyasal Düşünce, C.1 Cumhuriyete Devreden Düşünce Mirası, Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi*, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001
- Şeker, Nesim, “Türklük ve Osmanlılık Arasında: Birinci Dünya Savaşı Sonrası Türkiye’de “Milliyet” Arayışları ya da “Anâsır Meselesi”, *İmparatorluktan Cumhuriyete Türkiye’de Etnik Çatışma*, Der. Erik Jan Zürcher, 6. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011
- Tevetoğlu, Fethi, *Millî Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1998
- Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye’de Siyasal Gelişmeler (1873-1938)*, 1. Kitap, Kanun-i Esasi ve Meşrutiyet Dönemi (1876-1918), 1. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2001
- Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye’de Siyasal Partiler 1859-1952*, 2. Baskı, Arba Yayınları, İstanbul, 1995
- Ülken, Hilmi Ziya, *Millet ve Tarih Şuuru, Seçme Eserler – II*, Gözden Geçirilmiş 1. Baskı, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2008
- Üstel, Füsun, *İmparatorluktan Ulus- Devlete Türk Milliyetçiliği: Türk Ocakları (1912-1931)*, 1. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 1997
- Yetim, Fahri, “II. Meşrutiyet Döneminde Türkçülüğe Geçişte Kapsayıcı Formül: “Millet-i Hakime” Düşüncesi ve Etkileri”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 18, Aralık, 2008
- II. Meşrutiyeti Yeniden Düşünmek*, Der. Ferdan Ergut, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2009